દ્રવ્યશુદ્ધિ

गोस्वामी श्रीपुरषोत्तमजी

Contents

॥ દ્રવ્યશુદ્ધિ: ॥

અર્થબોધિની ગુજરાતીભાષાટીકા

(મંગલાચરણમ્)

શ્રીઆચાર્યોને પ્રણામ કરીને શ્રીહરિની સેવામાં ઉપકાર કરનારી બહારની અને અન્દરની બે પ્રકારની પદાર્થોની શુદ્ધિનો આ ગ્રન્થમાં વિચાર કરવામાં આવે છે॥1॥

જો કે બીજા ગ્રન્થોમાં દ્રવ્યશુદ્ધિ વિસ્તારપૂર્વક કહેલી છે તો પણ હમણાં મન્દબુદ્ધિ લોકોની સમજમાં આવતી નથી તેથી તેમને જણાવવા માટે આ મારો પ્રયત્ન છે॥ 2॥

1. સ્નાનાચમન નિમિત્ત વિચાર

પ્રાયશ્ચિત્તમિતાક્ષરમાં યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિનું વચન છે કે

"રાજસ્વલા, શબ, ચાણ્ડાલ, મહાપાતકી, સૂતિકા અને મૃતકસૂતકી (મરેલા માણસનું સૂતક પાળનાર) એઓની સાથે સ્પર્શ કરનાર માણસે સ્નાન કરવું અને તેઓનો સ્પર્શ કરનારનો સ્પર્શ કરવાથી આચમન કરવું અને "આપોહિષ્ઠા" ઇત્યાદિ ત્રણ મન્ત્રનો જપ કરવો અને ગાયત્રી મન્ત્રનો પણ એકવાર જપ કરવો"

'વિજ્ઞાનેશ્વર' નામના મહાપણ્ડિત પણ આ પ્રમાણે જ લખે છે. અને વળી લખે છે કે, મૂળ શ્લોકમાં બહુવચન છે તેથી એકવચનનો પ્રયોગ બહુવચન સાથે સમ્બન્ધ ન રાખે. બહુવચન, બહુવચન સાથે જ સમ્બન્ધ રાખનારું હોય છે. (સ્નાયાત્) એ એકવચન અને (તૈ:) એ બહુવચનમાટે ઉપરના શ્લોકનો સારાંશ એવો છે કે રાજસ્વલા વિગેરેનો સ્પર્શ કરનાર માણસ સિવાય બીજાના સ્પર્શમાં જ ફક્ત આચમન કરવું. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી બહુવચનના પ્રયોગનો સમાવેશ થાય છે. એટલે રજસ્વલા, શબ, સૂતકી, ચાણ્ડાલ, મહાપાતકી અને સૂતિકા એઓનો સ્પર્શ થવાથી સચૈલ (વસ્ત્રસહિત) સ્નાન કરવું. 'અપરાર્ક' નામના ગ્રન્થમાં અને મનુ વાક્યથી પણ

"ચાણ્ડાલ, રાજસ્વલા, મહાપાતકી, સૂતિકા (પ્રસવ થવાથી શુદ્ધિકાલને પ્રાપ્ત ન થયેલી સ્ત્રી.), શબ અને શબનો સ્પર્શ કરનાર, આ ઉપર કહેલાઓનો જો સ્પર્શ થાય તો તે ઘડીએ સચૈલસ્નાન કરવું"

જો કે ઉપરના શ્લોકમાં ફક્ત સ્નાન જ કરવાને લખ્યું છે. પરન્તુ અમને એમ ભાસે છે કે સચૈલસ્નાન કરવું એ સર્વસમ્મત વાત છે. અને વળી 'મર્યાદાસિન્ધુ' નામના ગ્રન્થમાં

પણ સચૈલ સ્નાન કરવાને કહ્યું છે. વળી ચ્યવનઋષિનું પણ આ પ્રમાણે મત છે કે

"કૂતરું, ચાણ્ડાલ, શબનો ધૂમાડો, દેવદ્રવ્યથી આજીવિકા કરનાર, આખા ગામનો યાજક (કર્મ કરાવનાર), સોમનામની ઔષધિનો વેચનાર, ચિતા, ચિતાનું કાષ્ઠ, મદિરા, મદિરાનું પાત્ર, મનુષ્યનું તરતનું હાડકું, શબનો સ્પર્શ કરનાર, મહાપાતકી અને શબ આટલા પદાર્થોમાંથી કોઈ એકનો જો સ્પર્શ થાય તો, વસ્ત્રસહિત જલમાં ઉતરી સ્નાન કરવું. પછી અગ્નિનો સ્પર્શ કરી, એટલે અગ્નિ તાપીને આઠસો વાર ગાયત્રીમન્ત્રનો જપ કરવો. પછી જરા ઘી ખાઈ સ્નાન કરી, ત્રણવાર આચમન કરવું"

આ પ્રમાણે ચ્યવનઋષિનું વચન છે. ત્યારે આથી એમ ભાસે છે કે રજસ્વલા, શબ, ચાણ્ડાલ, પતિત, સૂતિકા અને તેનો સ્પર્શ કરનાર મૃતકાશૌચી (મરેલાનું સૂતક પાળનાર) તેને અડકનાર અને તેનો સ્પર્શ કરનારનો જો સ્પર્શ થાય તો સચૈલસ્નાન કરવું અને આ સિવાયના બીજાઓના સ્નાન કરવાલાયકના સ્પર્શમાં આચમન કરવું એમ સિદ્ધ થાય છે અને તે સ્નાન કરવા લાયકની ગણના 'વિજ્ઞાનેશ્વર' નામના ગ્રન્થકારે કરેલી છે તે આગળ કહેવાશે. હમણાં તો રજસ્વલા વિગેરેના સ્પર્શમાં બીજો પણ કાંઈ વિશેષ કહેવામાં આવે છે. 'મર્યાદાસિન્ધુ' નામના ગ્રન્થમાં પરાશરનો મત એવો છે કે

"બહાર બેઠેલી સ્ત્રીના અનનો સ્પર્શ થાય અથવા તેના કપડાનો સ્પર્શ થાય તો પણ, સચૈલસ્નાન કરવું અને સર્વ જાતની રજસ્વલા સ્ત્રિયો દોષથી સમાન જ સમજવી"

મોટા-મોટા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પણ એમ જ પ્રતિપાદન કરે છે કે રજસ્વલાના અનનો તથા વસ્ત્રનો સ્પર્શ સમાન જ ગણવો.

2. વસ્ત્ર વિગેરેથી રજસ્વલાદિકનો સ્પર્શ થવાથી સ્નાનાદિક કરવાનો વિચાર

'પૃથિવીચન્દ્રોદય' નામના ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે વસ્ત્રાદિક વચમાં હોય એટલે જેમ કે એક માણસને એક રજસ્વલાના અનનો નહીં પણ તેણે ધારણ કરેલા કપડાનો સ્પર્શ થયો તો તે સ્પર્શને પણ સાક્ષાત્ સ્પર્શ સમજવો. અર્થાત્ રજસ્વલાનો સ્પર્શ થવાથી જે કાંઈ કરવું પડે તે જ તેના કપડાનો સ્પર્શ થવાથી પણ સાક્ષાત્ સ્પર્શ જેવું જ સમજવું એ રીતે પ્રચેતાનું વચન છે.

પરાશર ઋષિનું વચન જે સ્પર્શ કરનારનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવાને લખ્યું છે તેનો જો કાષ્ઠાદિકથી સ્પર્શ કરવામાં આવે તો આરોહણ (શબને ઉપાડનાર) માફક તે સ્પર્શને ન સમજવો. એટલે જેમ કોઈ માણસે શબનું આરોહણ કરેલ છે, એટલે શબને ઉપાડેલ છે, પછી તેને બીજો માણસ અડયો, બીજાને ત્રીજાનો સ્પર્શ થયો અને તે ત્રીજાનો ચોથાને સ્પર્શ સાક્ષાત્ નહીં પણ કાષ્ઠાદિકથી કરવામાં આવ્યો હોય, તો પણ તે સ્પર્શથી સ્નાન નહીં પણ, આચમન કરવાથી એટલે હાથ-પગ ધોઈ ભગવત્સ્મરણ કરી આચમન કરવાથી શુદ્ધિ થાય. કારણ કે મનુએ ગણેલા ઉપર જણાવેલા પાંચ જણામાં શબના સૂતકીનું ગ્રહણ નથી કર્યું માટે

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ચાણ્ડાલ વિગેરે પાંચનો તો જો વચમાં વસ્ત્ર કાષ્ઠાદિક હોય અને સ્પર્શ થાય તો પણ, તે સ્પર્શને સાક્ષાત્ સ્પર્શ સમજીને સચૈલ સ્નાનાદિક કરવું જ પ્રાપ્ત છે. પરન્તુ સૂતકી જે અડકી ગયો હોય તેને જો કાષ્ઠાદિકથી જાણી જોઈને અડવામાં આવે તો આચમન કરવું એટલે હાથ-પગ ધોઈ, ભગવત્સ્મરણ કરી આચમન કરવું. કારણ કે સૂતક દિવસે-દિવસે ઘટતું ચાલ્યું જાય છે.

હવે ચેતન(સજીવ) પદાર્થ વચમાં આવવાથી થતા સ્પર્શમાટે વિશેષ વિચાર : સંવર્ત્ત ઋષિનો એવો મત છે કે અજાણતાં ઉપર કહેલા રજસ્વલા વિગેરેનો કોઈ સ્પર્શ કરે તો તે સચૈલસ્નાન કરે. પણ જો તેનો સ્પર્શ બીજો કરે તો તે પણ સચૈલસ્નાન કરે પણ તેનો સ્પર્શ જો ત્રીજો કોઈ કરે તો તે આચમન કરે. આમ પદાર્થોને માટે પણ સમજવું. અર્થાત્ અપવિત્ર પદાર્થનો અજાણતાં સ્પર્શ થવાથી ત્રીજા પદાર્થનું પ્રોક્ષણ (જલથી છાંટવું) કરવાથી પવિત્રપણુ માનવું. બે પદાર્થ સુધી તો તે પદાર્થને ધોઈ નાખવો. હવે જો જાણી જોઈને સ્પર્શ થયો હોય તો તેની શુદ્ધિ ગૌતમઋષિ કહે છે કે

"પતિત, ચાણ્ડાલ, રાજસ્વલા, શબનો સ્પર્શ કરનાર, તેનો સ્પર્શ કરનારનો સ્પર્શ કરવામાં આવે તો સચૈલસ્નાન કરવું તથા ચોથા માણસે હાથ-પગ ધોઈ આચમન કરવું"

સારાંશ આ છે કે ઉપર ગણાવેલી ચીજોમાંથી કોઈ એક અપવિત્ર ચીજ જેમકે રજસ્વલા સ્ત્રી છે તેનો કોઈ માણસને સ્પર્શ થયો, તે માણસનો બીજા માણસને સ્પર્શ થયો અને તે માણસનો ત્રીજા માણસને સ્પર્શ થયો તો, તે ત્રીજાનો જો ચોથા માણસને સ્પર્શ થાય તો ચોથા મનુષ્યે હાથ-પગ ધોઈ આચમન કરવું. એટલે તે ચોથો શુદ્ધ થાય. પરન્તુ ત્રીજા સુધી તો સચૈલસ્નાન જ કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે 'મર્યાદાસિન્ધુ' નામના ગ્રન્થમાં દેવલઋષિનું પણ વચન છે. તેજ પ્રમાણે બીજા પણ ગ્રન્થકારોનાં વચનો ઘણાં છે.

જો કે પ્રથમ સ્પર્શ કરનારનો સ્પર્શ અજાણતાં થયો છે અને બીજા-ત્રીજાનો જાણી જોઈને થયો છે; અથવા પહેલાનો બુદ્ધિપૂર્વક સ્પર્શ થયો છે અને બીજા-ત્રીજાનો અજાણતા થયો છે; આવી બાબતમાં શાસ્ત્રકારોએ કાંઈ વિશેષ ક્યાંય પણ કહ્યું નથી. તો પણ દોષની પ્રાપ્તિની કલ્પના દરેકને બુદ્ધિમાં જ થાય છે, માટે અમોને એમ ભાસે છે કે ત્રીજા સુધી તો સ્નાન જ કરવું, ચોથાએ આચમન કરવું. અને ત્યારે પછી પાચમાં-છઠ્ઠા વિગેરે માણસોએ કાંઈ પણ ન કરવું જોઈએ. કારણ કે ચાર પુરુષ પછી અશુદ્ધિ આવવાનો અસમ્ભવ છે. હવે આનો આ વિચાર પદાર્થોને માટે પણ સમાન સમજી રાખવો. બાકી કાંઈ પ્રકાર કહેવાનો છે. તે અપવિત્ર પદાર્થના સ્પર્શથી પાત્રોની શુદ્ધિ કહેવાશે ત્યાં કહીશ.

હવે સ્પર્શ થયા બાદ સ્નાન કરવું તે કેમ કરવું તે બાબતમાં 'મર્યાદાસિન્ધુ' માં કહેલો વિશેષ વિચાર.

3. ઠંડા-ગરમ જલથી સ્નાન કરવાનો વિચાર

ઉપર કહેલા અસ્પૃશ્ય (ન સ્પર્શ કરવાલાયક) નો જો સ્પર્શ થાય તો તીર્થાદિકમાં ઠંડા જલથી સ્નાન કરવું. વૃદ્ધમનુનું પણ આમ જ કહેવું છે કે જેના સ્પર્શથી સ્નાન કરવું પડે તેવાઓનો જો સ્પર્શ થાય અને નહાવું પડે તો ઠંડાજલથી જ નહવું. જો તીર્થ વિગેરે ન હોય તો ગરમ જલથી સ્નાન કરવું. કેટલાંક નિત્ય કાર્ય છે જેમ કે બ્રાહ્મણાદિને સુધ્યાવન્દન, કેટલાંક નૈમિત્તિક કાર્ય છે જેમ કે પિતૃશ્રાદ્ધ, કેટલાંક કામ્યકર્મ છે જેમ કે સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા રાખનાર માણસે અમાવાસ્યા વિગેરે તિથિઓને દિવસે યજન કરવું, કોઈ વખતે કાર્યની અનભૂત ક્રિયામાં સ્નાન કહેલું હોય છે જેમ કે યજ્ઞની સમાપ્તિમાં 'અવભૃથ' નામનું સ્નાન. માટે કહેવાનો મતલબ એવો છે કે જુદા-જુદા કારણે જુદી-જુદી રીતથી સ્નાન કરવાને શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ક્યાંક ગરમ જલથી, ક્યાંક શીત જલથી અને ક્યાંક પરોદકથી ('પરોદક' એટલે એક પાત્રમાં પ્રથમ ઠંડુ જલ નાખવું તે પછી ગરમ ત્યાર પછી વળી ઠંડુ જલ નાખવું. આવું જે જલ તેને 'પરોદક' નામનું જલ કહેવામાં આવે છે.) માટે જેવું નિમિત્ત તે પ્રમાણે કાર્ય કરવું. જેમ કે રાત્રિએ સ્નાન કરવાનો કોઈ પ્રસન આવ્યો તો રાત્રિએ જ સ્નાન કરી લેવું.

4. રાત્રિમાં સ્નાન કરવાનો વિચાર

યમ કહે છે કે રજસ્વલા, ચાણ્ડાલ વિગેરેનો સ્પર્શ રાત્રિમાં થાય તો રાતનાં જ સ્નાન કરવું, તેમને તેમ સૂઈ ન રહેવું. કારણ કે જો રાત્રિના સ્નાન કરવામાં ન આવે તો પાપ સવારના સો ગણું થાય છે. પરાશરઋષિ કહે છે કે "સૂર્ય અસ્ત પામ્યા પછી ચણ્ડાલ, પતિત, રજસ્વલા કે સૂતિકા નો જો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરીને અગ્નિ, સુવર્ણ તેમજ નક્ષત્રમણ્ડલ નું બ્રાહ્મણની આજ્ઞાથી દર્શન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે" જલાશયમાં સ્નાન કે આચમન રાત્રિના કરવું નહીં. સ્નાન કે આચમન કરવું પડે તો દિવસમાં લઈ આવેલા જલથી જ કરવું. રાત્રિમાં જલાશયમાં જઈ સ્નાન-આચમન થતું નથી. સ્નાન કરવાની બાબતમાં બીજો પણ એક વિશેષ દેવલઋષિએ કહ્યો છે. તે આ છે કે "દિવસમાં મંગાવેલું જલ કોઈ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી જો સ્નાનમાટે ઉપયોગમાં લેવું પડે તો તેમાં સુવર્ણ નાંખી અગ્નિની સાક્ષિથી લેવું. દિવસમાં મંગાવેલું જલ શબ અથવા શબનો સ્પર્શ કરનારનો જો સ્પર્શ થયો હોય તો સ્નાન કરવામાટે કામ ન આવે એમ જાણવું" વૃદ્ધ શાતાતપ ઋષિ કહે છે કે

"દિવસમાં જે જલ લઈ આવવામાં આવ્યું હોય તે જલથી સર્વ પ્રકારે શુદ્ધિ પવિત્રતા થાય છે. પરન્તુ શબના સ્પર્શનો ત્યાગ કરીને રાત્રિમાં શબના સ્પર્શથી સ્નાન અથવા શબનો સ્પર્શ કરનારનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવું હોય તો મજ્જન (એક દમ ઘણાજલમાં સર્વ અનનું બુડાડવું. અથવા જેને ડુબકી મારી નાહાવું કહે છે તે) કરવાથી જ શુદ્ધિ. થાય છે અને જો શબ યા તત્સ્પર્શ સિવાય બીજાનો સ્પર્શ થયો હોય તો ઘરના જલથી શુદ્ધિ થાય તેમ જાણવું. કદાચિત ઘરમાં જલ જ ન હોય તો અગ્નિને સળગાવી નદી અથવા હોજમાં સ્નાન

કરવું. કદાચિત અગ્નિ ન હોય તો હાથમાં સોનાની વીટીં ધારણ કરીને સ્નાન કરવું અથવા અગ્નિની સાક્ષીથી સ્નાન કરવું"

5. રાત્રિમાં નદી વિગેરેના જલમાં સ્નાન કરવાનો વિચાર.

કાત્યાયન ઋષિ કહે છે કે રાત્રિમાં જલ ભરવું નહીં. જલમાં પ્રવેશ કે સ્નાન કરવું નહીં. જો કદાચિત્ જરૂર પડે તો તૈત્તિરીય શાખામાં કહેલા મન્ત્ર : "ધામ્નો-ધામ્નો રાજન્નિતો વરુણનો મુઞ્ચ, યદાપો અઘ્ુયા ઇતિ વરુણેતિ શપામહે તતો વરુણનો મુઞ્ચ" નો ઉચ્ચાર કરીને સ્નાન કરવું. રાત્રિમાં જલ ન ભરવામાટે 'મર્યાદાસિન્ધુ' ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે સૂર્ય અસ્તનત થયા બાદ જલ ગ્રહણ ન કરવું એમ કેટલાક મહાત્મા ઋષિઓનું વચન છે અને વળી ગ્રહણ કરવું એમ પણ કોઈનું કહેવું છે. પરન્તુ જેટલા પ્રમાણમાં જલ લેવામાં આવે તેટલા પ્રાણાયામ કરવા ઇત્યાદિ વિચાર કરેલો છે. તેથી એમ જાણવું કે ન કરવાલાયકનો સ્પર્શ અથવા તત્સ્પર્શ જો દિવસમાં થાય તો દિવસમાં જ તીર્થ વિગેરેમાં શીતલ જલથી સ્નાન કરવું. તીર્થ વિગેરે ન હોય તો ગરમ જલથી અથવા 'પરોદક' (નીચે ઉપર ઠંડુ વચમાં ગરમ) નામક જલથી સ્નાન કરવું. અને જો રાત્રિમાં તેવો સ્પર્શ થાય તો તીર્થમાં જઈ અગ્નિને સળગાવી આગળ કહેવાઈ ગયેલો "ધામ્નો" એ મન્ત્રનો પાઠ કરી ત્યાર પછી મજ્જન પણ કરવું. મજ્જન એ નામનો એક જાતનો સ્નાનનો પ્રકાર છે જેનો અર્થ આગળ કહેવાઈ ગયો છે. અને જો મજ્જન પણ બની શકે તેમ ન હોય તો દિવસમાં ભરી રાખેલું ઘરનું જલ ગરમ કરાવીને અથવા 'પરોદક' નામક જલથી અગ્નિને સન્મુખ રાખી, જલમાં સુવર્ણ નાખીને સ્નાન કરવું. કદાચિત્ અગ્નિ પણ ન મળે તો, હાથમાં સુવર્ણ ધારણ કરીને સ્નાન કરવું. અને તેમ પણ ન બને તો પછી રાત્રિમાં જલ બહાર કાઢી જેમ બને તેમ પ્રથમ કહેલા પ્રકારે સ્નાન કરવું અને સ્નાન કર્યા પછી પ્રાણાયામ કરવા. કદાચિત્ કાંઈ પણ ન બની શકે તેમ હોય તો પછી શ્રીહરિનું સ્મરણ કરતાં જેમ બની શકે તેમ પણ સ્નાન તો કરવું જ, એમ ને એમ બેસી રહી રાત્રિ કાઢવી નહીં. શબનો તથા તેના સ્પર્શ કરનારનો સ્પર્શ થયો હોય તો-તો મજ્જનથી જ શુદ્ધિ થાય છે. એમાં પણ કદાચિત્ મજ્જનલાયક જલ ન મળે તો પછી શ્રીહરિનું સ્મરણ કરતાં-કરતાં સ્નાન કરવું એમ અમને ભાસે છે. પણ એમ ને એમ બેસી તો ન જ રહેવું. અને પછી સૂર્યોદય થાય ત્યારે બીજી વાર સ્નાન કરવું.

6. રાત્રિમાં જન્મ-મરણ તથા અટકાવ આવે તો તે બાબત કાલવિભાગનો વિચાર

મિતાક્ષરમાં કશ્યપઋષિનું વચન છે કે

1. સૂર્યનો ઉદય થતાં સ્ત્રીયોને અટકાવ આવે અથવા કોઈનો જન્મ થાય યા મરણ થાય તો જો દિવસ હોય તો દિવસ લેખવો. રાત્રિ હોય તો રાત્રીથી ગણના કરવી. અર્ધ રાત્રિ સુધી પ્રથમ દિવસ પછી બીજો દિવસ ગણાય છે.

2. રાત્રિના ત્રણ ભાગ કરવા. તેમાં પ્રથમના બે ભાગ પૂર્વ દિવસમાં ગણવા અને ત્રીજો ભાગ આવતા દિવસ સાથે ગણવો.
3. રાત્રિમાં મરણ યા અટકાવ અથવા સૂતક પ્રાપ્ત થાય તો સૂર્યોદય થતાં પહેલાં સુધી પ્રથમ દિવસ જ ગણવો.

અહીં સદાચારથી વ્યવસ્થા જાણવી. એટલે જે રીત શિષ્ટોતરફથી ચલાવવામાં આવતી હોય તેમ ચાલવું. ઉપર કહેલી બાબતમાં તિથિનું મુખ્યપણું ન સમજવું.

વારથી ગણના કરવી. જે વારને રોજ સૂર્યનો ઉદય થયો તે વારથી રોજ ગણાય. પણ તિથી જો ગણવા જાય અને પછી તિથી વધ-ઘટ હોય તો પછી ઘણી અડચણ આવે માટે સૂતકાદિના વિષયોમાં વારથી ગણના કરવી યોગ્ય છે.

તેમજ રાત્રિની ગણત્રી પણ પ્રોક્ત પ્રકારથી જ કરવી. એટલે બે પક્ષ સમજવા.
1. એક તો અર્ધ રાત્રિપર્યન્ત પ્રથમ દિવસ ગણાય.
2. બીજો પક્ષ રાત્રિના ત્રણ ભાગ કરવા, તેમાં બે ભાગ સુધી પ્રથમ દિવસ. ત્રીજે ભાગે આવતો દિવસ જાણવો.

પરન્તુ નીચ જાતિમાફક રાત્રિની ગણના ન કરવી. 'શુદ્ધિમયૂખ' નામના ગ્રન્થમાં પણ રાત્રિના ત્રણ ભાગ કરવાનો પક્ષ શિષ્ટ મનુષ્યોએ સ્વીકારેલો છે, એમ લખેલું છે.

7. રાજસ્વલા સ્ત્રીની શુદ્ધિનો વિચાર

'મિતાક્ષરા' ગ્રન્થમાં સ્મૃત્યન્તરમાં લખે છે કે "રજસ્વલા સ્ત્રી ચોથે દિવસે સ્નાન કરી સાધારણ શુદ્ધ થાય છે" એટલે દેવ-પિતૃ સમ્બન્ધી કર્મમાં યોગ્યતાવાળી થતી નથી. સહજ કામકાજ કરવાને શુદ્ધ થાય છે. પરન્તુ યથાયોગ્ય શુદ્ધ તો પાંચમે દિવસે જ થાય છે. "પાંચમો દિવસ રજની નિવૃત્તિ થવામાટે જાણવો. અર્થાત્ પાંચમે દિવસે રુધિરનો સ્ત્રાવ બંધ થઈ જાય છે માટે રજની નિવૃતિથી સ્નાન કરી, પતિવ્રતા સ્ત્રી સર્વ કાર્યોમાં લાયક સમજવી" એટલે "દૈવ-પિત્ર્ય વિગેરે કાર્યોમાં તે આવી શકે છે" એમ મનુ વિગેરે ગ્રન્થકારો પણ લખે છે.

સારાંશ આટલો નિકળે છે કે રજોદર્શન બંધ થયા પછી પણ ચોથે દિવસે સ્નાન કરવાથી સ્પર્શાદિકમાં શુદ્ધિ થાય છે પરન્તુ દૈવ-પિત્ર્ય કાર્યોમાં તો રજોદર્શન રહિત જ પાંચમે દિવસે યોગ્યતા સમજવી. વૃદ્ધમનુ લખે છે કે "ચોથે દિવસે સ્નાન કર્યા પછી વ્યવહાર(સ્પર્શાદિ)માં શુદ્ધ થાય છે. એટલે શાક, લોટ વિગેરેના સ્પર્શમાં યોગ્ય થઈ શકે છે; પરન્તુ રસોઈ વિગેરે કાર્યોમાં યોગ્ય થઈ શકાતું નથી. કદાચિત્ શુદ્ધિ થયા પછી કંઈ કામકાજ કરતાં ધારણ કરેલાં વસ્ત્રમાં રજનો સમ્બન્ધ જાણવામાં આવે તો તરત અનાદિકની શુદ્ધિ કરી બીજું વસ્ત્ર ધારણ કરવું. તેમાં દોષ નથી એમ ગ્રન્થકારોના વચનોથી સિદ્ધ થાય છે.

8. નિયમિત દિવસો પછી પાછું રજોદર્શન થાય તે બાબતનો વિચાર

તે બાબતમાં અત્રિ ઋષિ કહે છે કે

"જો સ્નાન કરી શુદ્ધ થયેલી રજસ્વલા સ્ત્રી પાછી રજસ્વલા અઢારદિવસથી પ્રથમ થાય તો અપવિત્રતા ન પાળવી. ઓગણીસમે દિવસે એક દિવસ અપવિત્રપણું. અને વીશ દિવસ પછી પૂરેપૂરું એટલે ત્રણ રાત્રિ અપવિત્રપણું પાળવું. સારાંશ કે જે દિવસે રજોદર્શન થાય તે દિવસથી માંડીને પાછું સત્તર દિવસની અંદર ફરીથી રજોદર્શન થાય તો અપવિત્રપણું સમજવું નહીં. અને જો અઢારમે દિવસે થાય તો એક દિવસથી શુદ્ધિ, ઓગણીશમે બે દિવસથી શુદ્ધિ અને વિશમેથી ત્રણ દિવસે શુદ્ધિ જાણવી"

કોઈ સ્મૃતિમાં એમ લખેલું છે કે ચૌદ દિવસો પહેલાં અપવિત્રપણું નથી હોતું. તો તેનો અર્થ એમ સમજવો કે સ્નાન વગેરે કરી લેવું. આ નિર્ણય તે સ્ત્રીની બાબતમાં કહેવાયો છે કે જેને સામાન્ય રીતે વીશ દિવસ પછી જ રજોદર્શન થતું હોય.

વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે "જે સ્ત્રીને અઢાર દિવસ પહેલાં પાછું રજોદર્શન ઘણું કરીને થાય તો તે સ્ત્રીએ તો અઢાર દિવસ પહેલાં પણ પૂરેપુરું એટલે ત્રણ રાત્રિ અપવિત્રપણું પાળવું" જો પહેલે દિવસે રજોદર્શન થયું તેમ જણાયું અને બીજે દિવસે-ત્રીજે દિવસે નથી જણાતું તો પણ પૂરેપુરું અપવિત્રપણું પાળવું. કારણ કે કશ્યપ ઋષિનું વચન છે કે રજસ્વલા સ્ત્રીએ અંજન વિગેરે કરવું નહીં, તો તે નિષેધ ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે કે ચોથે દિવસે જ શુદ્ધિ થાય; તે પહેલાં શુદ્ધ ન થાય. અને કદાચિત્ રજોદર્શન થયું હોય પણ તેની ખબર ન પડી હોય તો તે બાબતમાં 'નિર્ણયસિન્ધુ' ગ્રન્થમાં 'પ્રજાપતિ' કહે છે કે

"જો રજોદર્શનથી મલિન થયેલું કપડું માલુમ પડે અને રજોદર્શન થવાની ખબર નથી, ફક્ત કપડા ઉપરથી રજોદર્શન થયું એમ માત્ર જણાય તો ઘરમાં કરેલું કામકાજ સર્વ દોષવાળું સમજવું અને ત્યાર પછી ત્રિરાત્રથી શુદ્ધિ જાણવી"

આ પરથી એમ દેખાય છે કે મલરૂપ દોષની વસ્ત્રાદિકમાં રહેલી સત્તા જ અપવિત્રપણાને ઉત્પન્ન કરનારી છે. 'કર્મતત્વપ્રકાશિકા' તથા 'ધર્મપ્રવૃત્તિ' નામના ગ્રન્થોમાં 'કૃષ્ણભટ્ટ' કહે છે કે "અટકાવ જાણ્યા પછી દોષ લાગે છે, જાણ્યા પહેલા દોષ હોવાનો સમ્ભવ નથી" અને તેમ 'યમ' નામના ગ્રન્થકાર પણ જણાવે છે કે

"કોઈ જાતના વ્યસનને લીધે, કામકાજના પ્રસનને લીધે અથવા નિદ્રાસમ્બન્ધી વિસ્મરણને લીધે થયેલું રજોદર્શન જાણવામાં ન આવ્યું હોય તો ત્યાં સુધી તે સ્ત્રી પવિત્ર કહેવાય અને જ્ઞાન થયા બાદ જો કોઈ પદાર્થોનો સ્પર્શ કરે તો, જો તે માટિનાં વાસણ હોય તો તેને ફેંકી દેવાં; ઘી-તેલને ગરમ કરી બીજા પાત્રોમાં ભરી લેવાં, લાકડાંનાં વાસણ વિગેરેને ઘસાવી લેવાં. શીંગડાંનાં તથા દાંતના પણ તેમજ અથવા સો વાર રાખથી માંજી લેવાં. ગોબર માટી જલથી ઘર લિપાવી કાઢવું. અનાજ હોય તો પ્રોક્ષણ કરી લેવું. આ પ્રમાણે શુદ્ધિ કરવી. નહીં કહેલા અશુભ પણ દોષો જાણેલા હોય અથવા ન જાણેલા હોય તો પણ બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા લઈ પુણ્યાહવાચન કરાવવું. એટલે સર્વની શુદ્ધિ થઈ જાય છે"

સન્દેહવાળા રજોદર્શન બાબત પ્રજાપતિએ સ્નાન કરવાનું કહેલું છે. તે ઉપરથી એમ સમજવું કે જ્ઞાનથી જ અપવિત્રપણું પેદા થાય છે. ‘સ્મૃત્યર્થસાર’ નામના ગ્રન્થમાં લખવામાં આવ્યું છે કે રજસ્રાવ પ્રથમ ન જાણવામાં આવ્યો હોય અને પછી ચાર દિવસમાં જાણવામાં આવે તો અપવિત્રપણું પ્રાપ્ત થાય જ છે. જનનાશૌચ વિગેરેમાં પણ જાણવાથી જ અપવિત્રપણું થાય છે, ન જાણવામાં આવે તો પવિત્રપણું જ સમજવું. એ પ્રમાણે જે કાંઈ પાપનું નિમિત્ત થાય તે પોતાની સત્તાથી જ પાપને સમ્પાદન કરનારું સમજવું. રજોદર્શન વિગેરેમાં પોતાની સત્તાને લઈને જ પાપ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આરમ્ભકાલનું અનુમાન કરીને સ્પર્શ દોષ લાગુ થાય છે અથવા નષ્ટ થાય છે એમ જાણી રાખવું. અને જો આરમ્ભકાલનું અનુમાન જ ન થઈ શકે તો અપવિત્રપણું પણ કેમ જ આવી શકે? માટે આરમ્ભકાલનું અનુમાન કારણભૂત માનવું.

અહીં શંખા થાય કે કહેલા સમયમાં જેમ કે પાંચમે દિવસે અથવા કોઈ વખતમાં કોઈ બાબતનો સન્દેહ થયો તો તે બાબતમાં કેમ કરવું એ ખાતે કાંઈ નિર્ણય કર્યો નથી. પરન્તુ "સન્દિગ્ધમાત્રે સ્નાનં સ્યાત્” આ વચનથી જે સ્ત્રીને સન્દેહ પેદા થાય તેણે સ્નાન કરવું અને તે સન્દેહવાળી સ્ત્રીએ સ્પર્શ કરેલાં વસ્ત્રાદિને ધોઈ નખાવવા અને ગોમૂત્ર, સુવર્ણ તથા જલ થી "અપવિત્ર: પવિત્રો વા” ઇત્યાદિ મન્ત્રોએ કરીને બીજા પદાર્થોની ઉપર પ્રોક્ષણ કરાવવું. જે ઘરમાં ઘણી સ્ત્રીઓ હોય અને મલમાત્રનું જ ફક્ત જ્ઞાન થાય, રજસ્વલા સ્ત્રીનું જ્ઞાન ન થાય તો પણ દિવસોની ગણનાથી જે સ્ત્રી રજોદર્શનને લાયક હોય તે સ્ત્રીએ ઉપર પ્રમાણે કરવું. કદાચિત્ એ બાબતમાં પણ સન્દેહ પેદા થાય તો, તે ઘરમાં જેટલી સ્ત્રીઓ હોય તે સર્વ સ્ત્રીઓએ ઉપર પ્રમાણે કરવું અને એવી બાબતમાં પુણ્યાહવાચન કરાવવું તથા જાણેલા ન જાણેલા સર્વ પદાર્થો ઉપર પૂર્વોક્ત વાક્યથી બધે ઠેકાણે પ્રોક્ષણ કરાવવું. આ સિવાય બીજી શુદ્ધિ જણાતી નથી. અથાણા અને પાપડ નો પણ ત્યાગ કરવો. યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિ પણ જણાવે છે કે "છોવાયેલી સ્ત્રીદ્વારા અભડાયેલ સંઘુષ્ટ અન્ન અને પર્યાય અન્ન નો ત્યાગ કરવો” અથાણા-પાપડ પણ અન્ન કહેવાય છે તેથી તેઓનો ત્યાગ કરવો એમ ગ્રન્થકાર કહે છે એમ ભાસે છે.

9. રાજસ્વલાને કોઈ બીજો અપવિત્ર સ્પર્શ કરે અથવા એક રજસ્વલા બીજી રજસ્વલાનો સ્પર્શ કરે તે બાબત વિચાર

‘અપરાર્ક’ નામના ગ્રન્થમાં અનેક વચનો લખ્યાં છે તેનો અર્થ અહીં કહિએ છીએ.

રજસ્વલા અને સુવાવડી સ્ત્રીને શબ તથા ચાણ્ડાલ નો સ્પર્શ થાય તો તેઓએ ત્રણ રાત્રિ પર્યન્ત ઉપવાસ કરવો. ચાણ્ડાલ અથવા શ્વપચ નો સ્પર્શ થાય તો પઞ્ચગવ્ય પણ ખાવું એટલું અધિક શાતાતપે કહ્યું છે. કશ્યપઋષિ કહે છે કે શુદ્ધ થયા બાદ તેમ કરવું. અને તે

રાત્રિ પછી તો બકરીથી સુંઘાડવું એમ કશ્યપે જણાવ્યું છે. બૃહસ્પતિ તો એમ કહે છે કે કોઈ માહાપાતકી તથા શ્વપાક જાતિના ચાણ્ડાલનો પહેલે દિવસ સ્પર્શ થાય તો ત્રણ દિવસ ઉપવાસ, બીજે દિવસે સ્પર્શ થાય તો બે દિવસ ઉપવાસ અને ત્રીજે દિવસે થાય તો એક દિવસ ઉપવાસ કરવો. તે પછી થાય તો 'નક્તભોજન' એટલે કે સાજે ભોજન કરવું, એ પ્રમાણે રજસ્વલા સ્ત્રીએ કરવું. પરન્તુ શુદ્ધિ થયા બાદ કે તેમ કરવું શક્ય ન બને શકે તો શાતાતપ નામના ઋષિ કહે છે કે રજોદર્શનના દિવસથી ઉપવાસ સ્નાનના દિવસપર્યન્ત કરવા, સ્નાન કર્યા પછી સમયથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. એ પણ કદાચ ન બને તો, પરાશર ઋષિ કહે છે કે અહોરાત્ર ઉપવાસ કરવો, પઞ્ચગવ્યનું (પઞ્ચગવ્ય એટલે દૂધ, દહીં, ઘી, ગોબર અને ગોમૂત્ર સમજવાં.) લેવું, બને તેટલું સુવર્ણનું દાન કરવું અને બ્રાહ્મણ ભોજન યથાશક્તિ કરાવવું.

હવે પરસ્પર રજસ્વલા એક બીજાનો સ્પર્શ કરે તે બાબતમાં કેમ કરવું તેનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે. એક ગોત્રવાળી રજસ્વલાઓ પરસ્પર સ્પર્શ કરે તો સ્નાન કરવું. ભિન્ન-ભિન્ન ગોત્રવાળી પણ સવર્ણ રજસ્વલા સ્ત્રી એક-બીજાનો સ્પર્શ કરે તો એક રાત્ર ઉપવાસ કરવો. ક્ષત્રિય રજસ્વલા સ્ત્રીનો સ્પર્શ થાય તો બ્રાહ્મણી રજસ્વલા સ્ત્રીને ત્રિરાત્ર, વૈશ્યજાતિની સ્ત્રીના સ્પર્શમાં પઞ્ચરાત્ર અને શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીના સ્પર્શમાં છ રાત્ર ઉપવાસ કરવા એ પ્રમાણે વૃદ્ધવશિષ્ટ ઋષિનો મત છે.

રજસ્વલા સ્ત્રી કોઈ પેશાબ કરતી બીજી સ્ત્રીને અડકી જાય તો પેશાબ કરનારી સ્ત્રીએ અહોરાત્ર ઉપવાસ કરવો. ભોજન કરતી સ્ત્રીને રજસ્વલાનો સ્પર્શ થાય તો ભોજન કરનારી સ્ત્રીએ ત્રણ રાત્રિ સુધી જલનું પાન કરીને રહેવું.

રજસ્વલા સ્ત્રીને કુતરા, શીયાળ કે ગર્દભ વિગેરે જાનવરનો સ્પર્શ થાય તો અથવા રજસ્વલા સ્ત્રી ઉપર કહેલા જાનવરનો જાતે સ્પર્શ કરે તો સ્નાન કરી તારા ઉગે ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરે અને પઞ્ચગવ્યનું ભક્ષણ કરે. એ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રમાં ઘણું કહેલું છે.

10. રજસ્વલા સ્ત્રીના સ્નાનાદિકનો વિચાર.

રજસ્વલાના સ્નાનને દિવસે તેલ વિગેરેથી થયેલાં તથા મસ્તકથી થયેલાં મલીન વસ્ત્રો સર્વ ધોઈ નાખવાં. 'કૃષ્ણભટ્ટીય' નામક ગ્રન્થમાં પરાશર ઋષિ કહે છે કે

"રજસ્વલા સ્ત્રીએ ત્રિરાત્ર પૂર્ણ થાય એટલે સનવ (સનવ એટલે પ્રાત:કાલ પછી ત્રણ મુહૂર્તનો વખત.) નામક ચોથા દિવસના સવારના સમયમાં મલને ધોઈ નાંખી, 60 વખત મૃત્તિકાથી દંતધાવન કરવું. પછી મલત્યાગ કરી, શરીરને ગોબરના જલથી ધોઈ, સચૈલ સ્નાન કરવું. પરન્તુ ઘેર સ્નાન કરવું નહીં. તળાવ યા નદી વિગેરે જલાશયમાં સ્નાન કરવું"

અહીં ઘેર સ્નાન ન કરવું અને જલાશયમાં જઈ સ્નાન કરવું એનું કારણ એમ દેખાય છે કે વિના જલાશય યથાયોગ્ય મલ ન ધોવાય તથા તૈલ વિગેરેની ચીકાશ સાફ ન થઈ

શકે. ગોબરના જલથી સર્વની શુદ્ધિ કરવી ઇત્યાદિ લેખ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જલાશયમાં જઈ સ્નાન કરવું. અત્રિ ઋષિ પણ કહે છે કે

"રજસ્વલા સ્ત્રી ચોથે દિવસે વારંવાર સાઠ વખત માટી લઈ પોતાના દાંતોની શુદ્ધિ કરે અને 'સનવ'નામક સમયમાં તીર ઉપર જઈ, સચૈલ સ્નાન કરે. તે સ્નાનમાં રાખ, ગોબર અને મૃતિકા થી ઉપયુક્ત થવું. સ્નાન કર્યા બાદ પવિત્ર વસ્ત્ર ધારણ કરી ચન્દન પુષ્પાદિકથી સુશોભિત થઈને આચમન કરી પુષ્પોથી સૂર્યનું પૂજન કરે અને પ્રાર્થના કરે કે "હે પ્રભો! ઇન્દ્રના જેવો મારો પતિ મને અર્પણ કરો" એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ઇન્દ્રભાવથી પોતાના પતિની પ્રાર્થના કરવી. જે સ્ત્રી ઋતુનું સ્નાન કર્યા પછી જેને સ્નેહપૂર્વક જુવે છે તેવો તેને પુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે"

આ પ્રમાણે 'સ્મૃત્યર્થસાર' નામક ગ્રન્થમાં સનવ સમયમાં ફક્ત સ્નાન કરવાને જણાવ્યું છે, પરન્તુ સ્થાનમાટે નિર્ણય યથાયોગ્ય કર્યો નથી. તેથી ઘરમાં પણ સ્નાન થાય. 60 વખત માટીથી બ્રાહ્મણી સ્ત્રીએ, 120 વખત માટીથી વિધવા સ્ત્રીએ તથા ક્ષત્રિયાદિકની સ્ત્રીઓએ સાઠના ચોથા-ચોથા ભાગની ન્યૂનતાથી અપવિત્રપણું દૂર કરવું. બીજા પ્રાચીન-અર્વાચીન ગ્રન્થોમાં ચોથે દિવસે રજસ્વલાને સ્નાનમાત્ર જણાવ્યું છે. પરન્તુ, તે સ્નાન ક્યાં અને ક્યે વખતે અને કેમ કરવું ઇત્યાદિ વૃત્તાન્ત જણાવ્યું નથી. પરન્તુ સદાચાર એવો છે કે સૂર્યોદય પછી ચોથે દિવસે પ્રથમ કહી ગયા તે પ્રકારથી ઘરમાં પણ સ્નાન થઈ શકે, વ્યાસસ્મૃતિના બીજા અધ્યાયમાં એમ લખ્યું છે કે રજસ્વલા સ્ત્રીએ ત્રણરાત્રિ પૂર્ણ થાય એટલે સૂર્યોદયમાં ચોથે દિવસે સચૈલ સ્નાન કરવું અને પછી ધર્મપૂર્વક ભર્ત્તાનું મુખદર્શન કરવું.

શાસ્ત્ર અને સદાચાર થી આ પ્રમાણે દેશકાલથી વ્યવસ્થા યોગ્ય ભાસે છે. જો કે તળાવ, નદી વિગેરેમાં સ્નાન કરવું સર્વસમ્મત જેવું છે તો પણ, દેશકાલ તપાસતાં કેટલીક બાબતોમાં સહાયતા પૂર્ણ નથી બની શકતી. કોઈ એકલી ઘરમાં સ્ત્રી હોય તો તે સ્ત્રીએ યથાયોગ્ય પોતાની શુદ્ધિ કરવામાં અશક્યતાને પ્રાપ્ત થવું પડે અને આ અતિદુષ્ટ કલિયુગમાં લાજવાળી તરુણ સ્ત્રીમાટે ઘરથી બહાર યથાયોગ્ય સ્નાનાદિક કરવા અશક્ય થઈ પડે. માટે આ બાબતમાં પણ દેશકાલ જોવા જરૂરી છે. એ પ્રમાણે ઘરમાં પણ રજસ્વલા સ્ત્રીએ સ્પર્શ કરેલી ભીની ભૂમી તથા ઘર પણ યથાયોગ્ય પવિત્ર કરવું. "વ્યસનથી અથવા કાર્યભારથી" એ પ્રમાણે આગળના નિર્ણયમાં યમના વચનનું પ્રમાણ આપી ગયા છીએ કે કાંઈ પણ અપવિત્રપણું જાણવામાં આવે તો જાણ્યા પછી પદાર્થની શુદ્ધિ વિલેપનાદિથી કરવી જોઈએ. તે પ્રમાણે રજસ્વલાએ સ્પર્શિત ભૂમીને શુદ્ધ કરવી. રજસ્વલાએ સ્પર્શેલ જલનો ત્યાગ કરવો. 'મર્યાદાસિન્ધુ' માં દેવલનું વચન છે કે અક્ષુબ્ધ (અક્ષુબ્ધ એટલે નદી તળાવનું જલ.) અને પ્રસૃત (પ્રસૃત જલ એટલે વિસ્તારવાળું જલ.) જલનો રજસ્વલા સ્પર્શ કરે તો તે જલ અપવિત્ર થતું નથી. અર્થાત્ નદીમાં જઈ યા તળાવમાં જઈને રજસ્વલા તળાવ-નદીના ઘણાં જલનો સ્પર્શ કરે તો તે જલ અપવિત્ર થતું નથી. અર્થાત્ કૂપાદિથી બહાર કાઢેલું જલ તથા થોડું જલ રજસ્વલાના સ્પર્શથી અપવિત્ર થાય છે એમ સમજવું. અને અપવિત્ર પદાર્થના

સમ્બન્ધથી સ્થાન પણ અપવિત્ર થાય છે એમ પણ સાથે જ સમજવું. મૂલ ગ્રન્થમાં રજસ્વલા વિગેરેનો સ્પર્શ એમ લખ્યું છે તે ઉપરથી ચાણ્ડાલાદિનો સ્પર્શ સમજી લેવો. અર્થાત્ તેના સ્પર્શથી પણ કૈમુતિકધયાયે ચાણ્ડાલ, સૂતકી, સૂતિકા, રજસ્વલા વિગેરેએ સ્પર્શ કરેલું જલ અપવિત્ર થાય છે એમ જાણવું. કેટલાક ગુજરાતી લોકો રજસ્વલાએ અડકેલા જળનો ત્યાગ કરતા નથી તે અનાચાર છે એમ જાણવું. વળી ત્રીજે દિવસે મલને દૂર કરવામાટે સારસ્વત બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય વિગેરેની સ્ત્રીઓ મધ્ય દેશમાં સ્નાન કરે છે તે પણ સર્વથા અયોગ્ય જ છે.

રજસ્વલાની માફક શબનો સ્પર્શ કરનારે યા શબના આશૌચવાળા મનુષ્યે મસ્તકનું વસ્ત્ર વિગેરે ધોઈ મૃત્તિકા તથા ભસ્મ થી સ્નાન કરવું. જો કે આ બાબતમાં માટી કેટલી વાર લઈ સ્નાન કરવું વિગેરે લખ્યું નથી. તો પણ સદાચારને લીધે તેમ કરવું યોગ્ય છે. કારણ કે મરણાશૌચ મોટી બાબતવાળું છે માટે તે લોકોએ અડકેલ જલનો ત્યાગ કરવો.

હવે રજસ્વલા વિગેરે રોગી હોય તો તેમણે કેમ સ્નાન કરવું તે વિષે વિચાર કરીએ છીએ. સ્નાન કરનાર માણસ રોગી હોય એટલે સ્નાન ન કરી શકે તેમ હોય તો બીજો નિરોગી મનુષ્ય દશ વાર વારંવાર રોગીનો સ્પર્શ કરી-કરીને સ્નાન કરે તો તેમ કરવાતી રોગી માણસ શુદ્ધ થાય છે. શુક્રાચાર્ય પણ તાવના રોગવાળી સ્ત્રી જો રજસ્વલા થાય તો કેવી રીતે શુદ્ધિ કરવી એ બાબત જણાવે છે કે ચોથે દિવસે બીજી સ્ત્રી તે રજસ્વલાનો સ્પર્શ કરે, વારંવાર સ્પર્શ કરતી જાય અને સ્નાન કરે, એમ દશ વખત યા બાર વખત કરી વારંવાર આચમન કરતી જાય અને પછી છેલી વખતે તે કપડાંનો પણ ત્યાગ કરે ત્યારે તે રોગી રજસ્વલા સ્ત્રી શુદ્ધ થાય છે. ત્યાર બાદ યથાશક્તિ દાન દે અને પુણ્યાહવાચન કરાવે. તેમ કરવાથી રજસ્વલાની શુદ્ધિ થાય છે.

જો રજોદર્શનના દિવસોમાં વચમાં ગ્રહણ આવે તો 'નિર્ણયસિન્ધુ'માં સ્નાન કરવાનું લખ્યું છે. સૂતિકા વિગેરેને ગ્રહણમાં, હોમ જપાદિકમાં ઘરમાં સ્નાન કરતાં દોષ નથી. રજસ્વલા સ્ત્રી પણ તીર્થમાંથી જલ મંગાવી સ્નાન કરે. 'ભાર્ગવાર્ચનદીપિકા'માં તથા સૂર્યોદયનિબન્ધ વચનથી માલમ પડે છે. નૈમિત્તિક એટલે કાંઈ નિમિત્તથી આવેલું સ્નાન કરવામાં રજસ્વલા સ્ત્રી પણ લાયક છે એમ પરાશરનું વચન પણ પ્રમાણમાં જાણવું. ત્રણ દિવસની અંદર જો ગ્રહણ આવે તો પણ સ્નાન કરી, આંજણ આંજ્યા વિના પાછું અપવિત્રપણું પૂર્ણ કરવું. અર્થાત્ રજસ્વલાવ્રત પૂર્ણ કરવું. એમ જ ગ્રહણ નિમિત્ત સ્નાન પ્રાપ્ત થાય તો જો ગ્રસ્ત થયેલ ચન્દ્ર યા સૂર્ય નો મુકાવાના વખતમાં ઉદય થાય તો ગ્રહણ નિમિત્ત સ્પર્શકાલીન સ્નાન પ્રાપ્ત છે, છતાં તે વખત ન આવે અને શુદ્ધ ચન્દ્રબિમ્બ અથવા શુદ્ધ સૂર્યબિમ્બનો જ ઉદય માલમ પડે તો સ્નાન કરવામાં 'દૃષ્ટ્વા સ્નાયાત્' એ વચનથી વિરોધ આવે. કારણ કે તેનો એવો અર્થ છે કે ગ્રસ્ત થયેલ ચન્દ્રાદિને જોઈને સ્નાન કરવું. પરન્તુ તે વખત ન આવવાને લીધે અવકાશના અભાવથી માર્જન પૂર્વક દાન કરી મોક્ષ સ્નાન કરવું એ અમને યોગ્ય ભાસે છે.

હવે બાલક વિગેરેને રજસ્વલાનો સ્પર્શ થાય તો શું કરવું તેનો નિર્ણય 'શુદ્ધિમયૂખ'માં હરિહર ભાષ્યમાં શાતાતપ આ પ્રમાણે કહે છે કે રજસ્વલાનો સ્પર્શ શિશુ (શિશુ એટલે જેને અન્નપ્રાશન નથી થયું તેવું બાલક.) કરે તો તેને જળ છાંટવું. અને રજસ્વલાનો સ્પર્શ બાળક (જેના વાળમોવાળા ઉતરેલ ન હોય) તે કરે તો તેને આચમન કરાવવું. જો કુમાર (જેને યજ્ઞોપવિત નથી થયું) તે જો કરે તો તેને સ્નાન કરાવવું.

રજસ્વલા વિગેરેએ જોયેલા અન્નની શુદ્ધિ કેમ કરવી તે બાબતમાં શાતાતપ આજ્ઞા કરે છે કે જીવ અભિશાપિત (નિન્દિત), મહાપાતકી, સૂતિકા, રજસ્વલા અને નાસ્તિક એઓએ જોયેલા અન્નનો નિર્ણય એમ સમજવો કે તે અન્નને પ્રોક્ષણ કરી તેમાંથી જરાક કાઢી નાખી, નિ:શંક થઈ પછી ભક્ષણ કરવું. અથવા ભસ્મથી સ્પર્શ કરી યા ઉમ્બાડીયાથી સ્પર્શ કરી અથવા સુવર્ણ રજતથી અડકી યા બકરાથી સુંઘાવી ભક્ષણ કરવું. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે ઉપર કહેલાં રજસ્વલા વિગેરેએ જોયેલું જલ છોવાતું નથી. આ પ્રમાણે અત્યન્ત અપવિત્ર પદાર્થ બાબત વિચાર કર્યો છે.

11. ઉપર કહેલા સિવાયના સ્પર્શાદિકથી સ્નાન કરવા વિગેરેનો વિચાર.

પરાશર ઋષિ કહે છે કે

"ખરાબ સ્વપ્ન આવ્યે, સ્ત્રીસમ્ભોગ કરવા પર, ઓકી કાઢેલ પદાર્થનો સ્પર્શ થાયે, મલત્યાગ કરવા પર, હજામત કરાવ્યે, ચિતા તથા પૂય નો સ્પર્શ કર્યે, સ્મશાનમાં જવા પર, સ્મશાનમાં હાડકાનો સ્પર્શ કરવા પર સ્નાન કરવું"

અહીં મૈથુન કરનારને સ્નાન જણાવ્યું છે તે ઋતુકાલ સમ્બન્ધી મૈથુન વિષયમાં જાણવાનું છે તેમ મનાઈ કરેલા સમય વિષયકને સ્નાન છે એમ જાણવું. ઋતુ વિના જ્યારે સ્ત્રીની પાસે જવામાં આવે ત્યારે મૂત્ર-મલના ત્યાગથી જેમ અપવિત્રપણું થાય છે તેમ અપવિત્રપણું થાય છે એમ જાણવું. આઠમ, ચૌદશ તથા દિવસમાં પર્વણીમાં જો મૈથુન કરવામાં આવે ત્યારે સચૈલસ્નાન કરવું અને "વારુણીભિશ્ચ" એ મન્ત્રોથી શરીર ઉપર માર્જન કરવું એમ મિતાક્ષરામાં તથા 'સ્મૃત્યન્તર'માં 'અપરાર્ક' નામક ગ્રન્થકાર જણાવે છે.

'મર્યાદાસિન્ધુ'માં જણાવ્યું છે કે ભોજન બાદ તરત જો વમન થાય તો સ્નાન કરવું નહી. તે જ પ્રમાણે ભોજન કરતાં-કરતાં આર્દ્ર હાથે જો વમન કરવામાં આવે તો પણ સ્નાન ન કરવું. પણ જો બીજા વખતમાં વમન થાય તો સ્નાન કરવું. શોક અને અશ્રુપાત માં તેમ પણ જાણવું એમ આપસ્તમ્બનું વચન છે. અર્થાત્ શોકમાં અશ્રુપાત થાય તો સ્નાન કરવું એમ અર્થ જાણવો.

દસ્તવાળો માણસને દશ વખત જ્યારે વિરેક થાય ત્યારે સ્નાન કરવું એમ 'ગોવિન્દરાજ' નામક ગ્રન્થકાર કહે છે. હરડે વિગેરે ખાવાથી તથા વ્યાધિયુક્ત થવાથી આઠ વખત ઉપર વિરેક થાય તો સ્નાન કરવું એમ મેધાતિથિનું વચન છે. તથા મૈથુન, દુ:સ્વપ્ન,

વમન અને વિરેક માં સ્નાન કરવું એમ વિષ્ણુનું વચન છે. આ નિમિત્તથી ઉત્તરદિશાના રહેનારા લોકોનું કથન છે એમ ત્રણ મત છે.

પૂયના સ્પર્શમાં સ્નાન કરવું કહ્યું છે. પરન્તુ વગર કારણે જ્યારે તેનો સ્પર્શ થઈ જાય ત્યારે એમ જાણવું. "વગર કારણે કોઈ માણસ પૂયનો સ્પર્શ કરે તો સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે" એમ લિનપુરાણમાં વચન છે.

હાડકાના સ્પર્શમાં મનુએ વિશેષ નિર્ણય કહ્યો છે "બ્રાહ્મણ જો મનુષ્યના સ્નેહવાળાં અસ્થિનો જો સ્પર્શ કરે તો સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અને જો સ્નેહવિનાના અસ્થિનો સ્પર્શ થાય તો આચમન કરી પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરતાં સૂર્યદર્શન કરવું" સ્નેહવાળું એટલે માંસ-મજ્જા વિગેરેના સન્દેહવાળું. બ્રહ્મપુરાણમાં પણ લખ્યું છે કે "માણસના સ્નેહવાળા અથવા સ્નેહવિનાના હાડકાનો સ્પર્શ કરવામાં આવે તો સ્નાન કરવું. પૃથ્વીનો અથવા ગાયનો સ્પર્શ કરી સૂર્યનું દર્શન કરવું અને વિષ્ણુનું સ્મરણ કરવું" અર્થાત્ સુકાં અસ્થિનો સ્પર્શ થાય તો પણ સ્નાન કરવું. પરન્તુ તે જાણી જોઈને સ્પર્શ કરવાની બાબતમાં જાણવું.

યમ કહે છે કે "અર્જીણમાં, વાન્તિમાં, સૂર્યાસ્તમાં, દુ:સ્વપ્નમાં, દુર્જનના સ્પર્શમાં સ્નાનમાત્ર કરવું જોઈએ" અર્જીણના અપગમમાં સ્નાન કરવાને દેવપૂજન વિગેરેમાં જણાવ્યું છે તે દેવપૂજનનો અધિકાર સિદ્ધ થવામાટે મર્યાદાસિન્ધુમાં જણાવ્યું છે. તેમજ સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત માં નિદ્રા કહેવામાં આવી છે એમ અપરાર્કમાં જણાવ્યું છે. કશ્યપનું વચન એવું છે કે

"ઉદયમાં અને અસ્તમાં રેત:પાત થાય તો, નેત્ર ફરકે તો, ચીંશ થાય તો, ચિન્તામાં આરોહણ થાય તો, પૂયનો સ્પર્શ થાય તો સચૈલસ્નાન કરી "પુનર્મનઇતિ" એ મન્ત્રનો જપ કરવો. અને મહાવ્યાહૃતિએ કરીને સાત ઘીની આહુતિથી અગ્નિમાં હોમ કરવો"

સ્મૃત્યન્તરમાં પણ જણાવવામાં આવે છે કે

"ચિતા, ચિતાનું કાષ્ઠ, પૂય, ચાણ્ડાલ અને દેવલક (પૈસો લઈ ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત દેવપૂજા કરે તેનું નામ દેવલક કહેલું છે અને તે હવ્ય-કવ્યમાં નિન્દિત છે.) નો સ્પર્શ થાય તો વસ્ત્રસહિત જલમાં પ્રવેશ કરવો"

મિતાક્ષરામાં બ્રહ્માણ્ડપુરાણમાં પણ લખેલું છે કે

"શૈવ, પાશુપત (કોઈ જાતનો શિવમાર્ગી), લોકાયતિક(નાસ્તિક) તથા શુદ્ધ નાસ્તિક, ન કરવાના કર્મમાં આસક્ત બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર ઇત્યાદિનો સ્પર્શ થાય તો વસ્ત્રસહિત જલમાં પ્રવેશ કરવો"

'અપરાર્ક' નામક ગ્રન્થમાં બૌદ્ધનો પણ સ્વીકાર કરેલો છે. કોઈ બીજી સ્મૃતિમાં પણ લખેલું છે કે

"નગ્ન, પાશુપત, બૌદ્ધ, કાલ(મરણ કરનાર), કૌલ(પતિત જાતિ) અને દિશશ્ચર(દિશાઓમાં ફરનાર) ઇત્યાદિને જોઈને સૂર્યનું દર્શન કરવું તથા સ્નાન કરવું"

મર્યાદાસિન્ધુમાં હારિત કહે છે કે

"બૌદ્ધ, પાશુપત, જૈન, લોકાયતિક, કાપાલિક (એટલે મનુષ્યના મસ્તકની તુમ્બલી ધારણ કરનારાઓ), ન કરવાના કર્મ કરનારા દ્વિજ તથા શૂદ્રો ને સ્પર્શ કરવાથી વસ્ત્રસહિત જલપ્રવેશ કરવો"

"કાપાલિકનો સ્પર્શ થયે વધારે એક પ્રાણાયામ કરવો" એમ હારીતનામના ઋષિ કહે છે. 'પાશુપત' એટલે વેદધર્મથી બહાર ગયેલા એમ વ્યાખ્યા કરી છે. અપરાર્કમાં અનિરા કહે છે કે "શ્વપાક એટલે કૂતરાને પકાવી ખાનાર એક જાતના ચાણ્ડાલની છાયામાં આવવાથી સ્નાન કરવું અને ઘીનું પ્રાશન કરવું" બીજીપણ ઘણી જાતો ત્યાં કહેલી છે. હંમેશ નિત્ય કર્મનો કરનારો એક પક્ષ પછી અસ્પૃશ્યતા (સ્પર્શ ન કરવાપણું)ને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ જાતિબાહાર કરેલો પણ સમજી લેવો. તથા

"પુલ્કસ (એક જાતનો ચાણ્ડાલ), મ્લેચ્છ(અનાર્ય), ભિલ્લ, પારસિ વિગેરે, સાવિકા સ્ત્રી, શ્વપાલ(કૂતરાનો ધણી), ઉન્મત્ત, શૂદ્રનું એઠું, ઉચ્છિષ્ટ મનુષ્ય, શૂદ્ર, કુતરું, વિષ્ઠા, સૂવર, ઉંટ, ખર, નાઈડો, શિયાળ, વાનર, કાક, કૂકડો, ગીધ, ઘૂવડ વગેરેના સ્પર્શની બાબતમાં પણ ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવું"

"ભાસ, કાગડો, વાનર, માર્જ્ઞાર, ખર, ઊંટ, કૂતરું, વિષ્ઠા અને સૂવર એઓને અપવિત્રપણું જાણવું"

સદાચારચન્દ્રોદયમાં મોરને પવિત્ર ગણવામાં આવેલ છે.

"ચિતાની જગામાં થયેલું વૃક્ષ, ગળી, ગળીના કાંઈ વિકારો, ચાણ્ડાલ, મહાપાતકીની છાયા, શિવ નિર્માલ્ય, પઞ્ચનખ પશુ (ભક્ષ્યવર્જિત પઞ્ચનખ પશુનો નિષેધ મનુએ લખ્યું છે, તે જોઈ લેવો.), શબ, પરકીય વસા, વિષ્ઠા, રજ, મૂત્ર, રેત, મજ્જા અને રુધિર ઇત્યાદિનો સ્પર્શ થાય તો સચૈલસ્નાન કરવું"

અહીં જેની મનાઈ કરી છે એ પક્ષિઓ સિવાય બીજા પક્ષીઓના વાયુથી ઉડેલાં પીંછાનો સ્પર્શ થાય તો તેમાં કોઈ જાતનો દોષ ન માનવો એમ અમને ભાસે છે. અને અહીં જેના સ્પર્શથી સ્નાન કરવાને જણાવ્યું છે તેવા સ્પર્શ કરેલા મનુષ્યનો જો સ્પર્શ થાય તો સ્પર્શ કરનારે આચમન કરવું.

'મર્યાદાસિન્ધુ'માં શાતાતપ કહે છે કે

"કપડાં રનનાર, મોચી, પારાધી, માછીમાર, વણકર, નટ, નાટક વિગેરેને જાણનારો, મુખમાં વીર્ય ધારણ શીલ, શ્વાન, સર્વ વર્ણની સ્ત્રી, ચક્રનાં ચિન્હવાળો, ઘાંચી, જલ્લાદ, ગામનો કુકડો તથા સૂવર; એટલાઓમાંથી કોઈના પણ મસ્તકસિવાય બીજા અનનો સ્પર્શ કરે તો જલથી તે અન ધોઈ નાખવું. અને આચમન કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે"

આપસ્તમ્બ શાખાવાળાઓનું આ બાબતમાં એવું કહેવું છે કે ઉપર કહેલામાંથી જો કોઈ ઉચ્છિષ્ટનો સ્પર્શ કરે તો એક રાત્રિ જલપાન કરે અને ઉપર કહેલા ઉચ્છિષ્ટ જો કોઈ ઉચ્છિષ્ટ મનુષ્યનો સ્પર્શ કરે તો ત્રણ રાત્રિપર્યન્ત ઘ્રતપ્રાશન (ઘીનું ભક્ષણ) કરવાથી શુદ્ધ થવાય. બૃહત્પરાશર કહે છે કે

"મ્લેચ્છના તથા કાપણી કરનારના (એટલે અન્ન, વૃક્ષ, ઘાસ વિગેરેનો કાપનાર), અર્થાત્ લીલાં વૃક્ષ તૃણાદિનું છેદન કરનારના આસનનો જો સ્પર્શ ક્ષેત્રમાં અથવા ઘરમાં થાય તો આચમન કરી મસ્તક ઉપર જલથી પ્રોક્ષણ કરવાથી મનુષ્ય શુદ્ધ થાય છે"

'શંખ'નામક ઋષિ કહે છે કે "ઉચ્છિષ્ટ મનુષ્યનો સ્પર્શ થયે અથવા ખાવાના ઉચ્છિષ્ટ પદાર્થનો સ્પર્શ થયે હાથ-પગ ધોઈને આચમન કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે"

હાથવગેરે ધોતાં નીચે પડેલા જલથી ભીની-અપવિત્ર થયેલી જમીનને અડકવામાં આવે તો જે અનને તેનો સ્પર્શ થયો હોય તે અન ધોઈ નાખવું તથા આચમન કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે. યમ કહે છે કે

"વર્ષાદના દિવસોમાં ગારાવાળા ગામના ઉકરડાનો જો સ્પર્શ થાય તો પગને છ વખત માટી લઈ ધોઈ નાંખવા. અને જાસ્ત્રને ત્રણ વાર માટીથી ધોઈ નાંખવી. આ પ્રમાણે શુદ્ધિ કરવી"

બીજાં પણ નિમિત્તો શાસ્ત્રમાંથી જોઈ લેવાં. જેમકે સ્નાન કરીને જો જલપાન કરવામાં આવે તો, છીંક આવે તો, શયન કરવામાં આવે તો, રસ્તામાં જઈ આવ્યા તો, ભોજન કરીને, કપડાં પહેરીને પણ આચમન કરવું જોઈએ. પિતૃકાર્યમાં તેમજ સર્વદા પણ અધોવાયુનો ત્યાગ કરતાં, આક્રન્દ કરતાં, ક્રોધ કરતાં, છીક આવતાં, બિલાડી તથા ઉંદર નો સ્પર્શ કરતાં, થુકતાં, હાસ્ય કરતાં, અસત્ય બોલતાં અવશ્ય આચમન કરવું.

12. સ્પર્શમાં દોષ ન થવા બાબત વિચાર

મર્યાદાસિન્ધુમાં બૃહસ્પતિ કહે છે કે

"તીર્થમાં, વિવાહમાં, યાત્રામાં, સઙ્ગ્રામમાં, દેશના વિપ્લવમાં, નગરનો અથવા ગામડાનો દાહ થતો હોય તેમાં સ્પર્શાસ્પર્શનો વિચાર દોષવાળો ન સમજવો. અર્થાત્ દોષ લાગતો નથી. એમજ પરમકષ્ટરૂપ આપત્તિમાં, રોગના ભયમાં, પીડામાં, માતા-પિતા-ગુરુની આજ્ઞામાં દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી"

શાતાતપ ઋષિ કહે છે કે

"ગોકુલમાં (પશુ સમ્બન્ધી સમુદાયમાં) કંદોઈની શાળામાં(અથવા પવા-દાળીયા વિગેરે શેકનારની શાળા.), તૈલયન્ત્ર તથા શેરડી ના રસના યન્ત્રમાં, સ્ત્રીયોમાં, રાજકુલમાં પવિત્રતાનો વિચાર કરવાનો નથી" અર્થાત્ ઉપર કહેલી બાબતોમાં અપવિત્રતા દોષાવહ થતી નથી.

અત્રિસ્મૃતિમાં પણ લખે છે કે "સ્ત્રીયો તથા રોગી સમ્બન્ધી અપવિત્રતા દોષને ઉત્પન્ન કરનારી થતી નથી"

પૃથ્વીચન્દ્રોદયમાં પણ પરાશરઋષિ કહે છે કે "વિવાહ, ઉત્સવ, યજ્ઞ, સઙ્ગ્રામ, જનસમુદાય, વન કે ભય'ર અરણ્યમાં ભાગવું હોય ત્યારે સ્પર્શાસ્પર્શનો દોષ લાગુ થતો

નથી”

‘ષડ્ત્રિંશન્મત’ માં પણ લખે છે કે "દેવયાત્રા, વિવાહ, મોટા-મોટા યજ્ઞો અને સર્વ ઉત્સવોમાં સ્પર્શાસ્પર્શનો દોષ લાગુ થતો નથી” અર્થાત્ સ્પર્શાસ્પર્શ થાય તો દોષ લાગતો નથી.

સ્મૃત્યન્તરમાં પણ લખે છે કે "દેવાલયની સમીપમાં રહેલા દેવયાત્રામાટે આવેલા ચાણ્ડાલ અને પતિત નો જો સ્પર્શ થાય તો પણ સ્નાન ન કરવું. અને જો સ્નાન કરે તો સ્નાન કરનારે દેવદ્રોહ કર્યો એમ કહેવાય”

સ્મૃત્યર્થસારમાં ‘સ્પર્શાસ્પર્શ’ શબ્દનો અર્થ એવો લખ્યો છે કે સ્પર્શ જેનાથી જાણવામાં આવે છે એવી ‘ત્વક્’ (ચાંમડી) નામની ઇન્દ્રિયને બીજીઓ એટલે નેત્ર, કર્ણ, મુખ, કર, પાદ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયને સ્પર્શ થાય તો તે ઠેકાણે સ્પર્શ થયો એમ કહેવાય. અને જો સ્પર્શ ન થાય તો અસ્પર્શ એમ વ્યવહાર થાય છે. અર્થાત્ ઉપર કહેલી બાબતોમાં જો સ્પર્શ થવામાં આવે તો પણ તે સ્પર્શજન્ય દોષ ધર્મશાસ્ત્રના વચનોને આધારે લાગુ પડતો નથી એમ સમજવું. પછી તે સ્પર્શ આપણા તરફથી કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તે અપવિત્ર પદાર્થ તરફથી કરવામાં આવ્યો હોય તો પણ એમ સમજી લેવું જોઈએ. અર્થાત્ તેના તરફથી યા આપણા તરફથી તે દોષ લાગતો નથી.

13. શુદ્ધ થયેલને પાછું અપવિત્રપણું પ્રાપ્ત થવાના કારણો અને પછી પાછી તેની શુદ્ધિ કેમ થાય છે તેનો વિચાર

તે બાબતમાં જેના સ્પર્શથી સ્નાન કરવાને જણાવ્યું છે તેનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવું અવશ્ય પ્રાપ્ત છે જ એમાં કાંઈ પણ સન્દેહ જ નથી. અને જેના સ્પર્શથી આચમન કરવાને જણાવ્યું છે તેના પણ સ્પર્શમાં સ્નાન જ કરવું યોગ્ય છે. જેમકે સદાચારચન્દ્રોદયમાં લખે છે કે

"કુતરું, કાગડો, ઊંટ, ગધેડો, ઘૂવડ, સૂવર અને ગામનાં બીજાં પક્ષીઓ, દીવો, સુપડું અને શૈયા, પાદત્રાણ, સાવરણી આટલા પદાર્થનો જે માણસ સ્નાન કર્યા પછી સ્પર્શ કરે તો ફરીથી સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે”

બૃહસ્પતિ પણ કહે છે કે જે બીજા કેટલા એક આચમન કરવાથી શુદ્ધ થવાય એવા પદાર્થોનો સ્નાન પછી સ્પર્શ થાય તો પણ સ્નાન કરવું પ્રાપ્ત છે અને બીજા પણ તેવા પદાર્થોના સ્પર્શમાં સ્વત:સિદ્ધ સ્નાન જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સાથવાનો હોમ કરવાને જ્યાં શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે ત્યાં, હોમ કરનાર પોતાની અંજલી પોહોળી કરીને જેમ હોમ કરે છે તેમ, યોગ્યતાના બળથી અહીં પણ ઉપર કહેલા જાનવરોના સ્પર્શમાં યોગ્યતાના બળથી સ્વત:સિદ્ધ સ્નાન જ પ્રાપ્ત છે. "નાભીની ઉપર જો પક્ષીનો સ્પર્શ, હાથને છોડીને, થાય તો સ્નાન કરવું. અને જો બીજા અનનો સ્પર્શ કરે તો ધોઈ નાખવાથી શુદ્ધિ થાય છે” એમ

સદાચારચન્દ્રોદયમાં લખેલું છે. મને તો બીજી જ કાંઈ બાબત ભાસે છે. તે એ કે શાસ્ત્રમાં દીવા વિગેરેનો જો સ્પર્શ કરવામાં આવે તો તે સ્પર્શથી સ્નાન કરવું જોઈએ એમ લખ્યું છે. પરન્તુ તે દીવા વિગેરે લૌકિક દીવા સમજવાં. જેમ કે લખ્યું છે કે "બકરીની રજ, ગધેડાની રજ અને સાવરણીની રજ તથા દીવાની છાયા અને મઞ્ચક (પલંગ વિગેરે) ની છાયા પૂર્વકાળમાં કરેલા પુણ્યનો નાશ કરે છે" અને વળી કહેલું છે કે "સૂપડાનો પવન, નખના અગ્રભાગનું જલ, સ્નાનવસ્ત્રથી અનનું માર્જન, સાવરણીની રજ તથા કેશનું જલ આટલા પદાર્થો પુરાકૃત પુણ્યનો નાશ કરે છે" એમ અત્રિસ્મૃતિમાં પુણ્યનો નાશ કરનારા પ્રોક્ત પદાર્થો છે એમ જણાવ્યું છે. પરન્તુ, તે લૌકિક પદાર્થો જાણવા, અલૌકિક નહીં. કારણ કે દાનમાટે પાસે રાખેલા તે પદાર્થોના સ્પર્શમાં સ્નાન કરવું યોગ્ય નથી. કેમકે શ્રાદ્ધ વિગેરેમાં દીપદાન કરવાને જણાવ્યું છે, કાર્તિક વિગેરે માસમાં પરમેશ્વરને દીપ અર્પણ કરવાને જણાવ્યું છે. એમજ સૂપડામાં સૌભાગ્ય દ્રવ્ય રાખી અર્પણ કરવું તથા શૈયામાં વિષ્ણુની મૂર્તિનું સ્થાપન કરવું અને ગુરુપાદુકાદિનો સ્પર્શ કરવો તથા ભગવાન્ના મન્દિરમાં માર્જન વિગેરે કરવું ઇત્યાદિ ધર્મશાસ્ત્રમાં કરવાને કહેલું છે. તો પછી પરસ્પર વિરોધ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે સ્નાનોત્તર ઉપર કહેલા દીપ શૂર્પાદિનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન લખેલું છે અને દાનાદિ કરવાથી પુણ્ય લખેલું છે તો પછી પરસ્પર વિરોધ આવશે. માટે સ્નાન કર્યા પછી પણ અલૌકિક દીપ શૂર્પ સમ્માર્જની પાદુકા વિગેરેનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન ન કરવું એમ સમજવું. લૌકિક દીપ શૂર્પ સમ્માર્જનીનો જો સ્પર્શ થાય તો અવશ્ય સ્નાન કરવું એમ સમજી લેવું. આ ઠેકાણાનાં વચનો દાનખણ્ડમાં સદાચારચન્દ્રોદય, વિષ્ણુભક્તિચન્દ્રોદય, હરિવલ્લભસુધોદય ઇત્યાદિ ગ્રન્થોમાં સ્પષ્ટ તપાસી જોવાં.

ગુરુપાદુકા વિગેરેનું પૂજ્યપણું શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. ભગવાને કૃષ્ણાવતારમાં ઉદ્ધવને, રામાવતારમાં ભરતજીને પોતાની પાદુકાનું અર્પણ કરેલું જ છે. એમજ 'શ્વેતાશ્વતર' ઉપનિષદ્માં પણ કહ્યું છે કે "જે માણસ દેવની માફક પોતાના ગુરુની ભક્તિ કરે છે તે ગુરુભક્તિ કરનાર માહાત્માને સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે" માટે દેવમાફક ગુરુભક્તિ કરવી સ્વત:સિદ્ધ હોવાથી ગુરુપાદુકાદિનો સ્પર્શ પ્રત્યુત પવિત્ર કરનારો છે એમ જાણવું. અર્થાત્ ગુરુપાદુકાના ઉપરના ભાગનો સ્પર્શ કરવાથી અપવિત્રપણું પ્રાપ્ત થતું નથી કે જેથી સ્નાન કરવું પડે. નૃસિંહપુરાણમાં પણ પોતાના દૂતોને યમરાજાએ જણાવ્યું છે કે "હે દૂતો! જે માણસ વિષ્ણુના મન્દિરમાં સમ્માર્જન (સાવરણીથી વાશીંદુ કરવું) અને ગોબરથી ઉપલેપન (લીપવુ) કરે છે તે માણસના ત્રણ કુલનો તમારે ત્યાગ કરવો" અર્થાત્ આ પરથી ભગવાન્ના મન્દિરની રજ પણ મહાપવિત્ર સ્પષ્ટરીત્યા માલમ પડે છે ત્યારે ભગવન્મન્દિરની સાવરણીના સ્પર્શથી અપવિત્રતાની વાત જ ક્યાં રહી! સારાંશ કે સમ્માર્જની(સાવરણી) તો મહાપવિત્ર છે. પરન્તુ તે ભગવન્મન્દિરમાંની, બીજી લૌકિક નહીં. ઉપલેપન કરવાને પણ શ્રીભાગવતમાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે માટે એમ નિશ્ચય થાય છે કે લૌકિક સમ્માર્જની, દીપ, શૈયા, સૂર્પ વિગેરેની સ્પર્શ કરવામાં મનાઈ છે. અલૌકિકની નહીં જ.

બીજું એમ લખેલું છે કે સ્નાન કરવા પછી નાભીના નીચે જો જોડાનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવું નહીં, તે અન ધોઈ નાખવું. એ બાબતમાં એમ સમજવાનું છે કે તીર્થાદીમાં સ્નાન કરી પગરખાં પેહરી ઘેર આવતાં અપવિત્રપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણ કે દૂરથી આવતાં રસ્તામાં અનેક અપવિત્ર પદાર્થો પડેલા હોય છે અને તેનો સ્પર્શ ક્યાંક પણ થઈ જ જાય માટે તે બાબત અશક્ય જેવી છે. તેથી શાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે બ્રાહ્મણના ચરણ નિરન્તર પવિત્ર જ રહે છે. માટે ઘરે આવી પગ ધોઈ નાખવા. સારાંશ આ છે કે જો પગમાં પગરખાં પહેરેલાં હોય તો રસ્તાના અનેક અપવિત્ર પદાર્થોનો સ્પર્શ ન થાય અને ઘેર આવી પગરખાંનો ત્યાગ કરી પગ ધોઈ નાખવા વધારે ઉત્તમ છે. અનેક અપવિત્ર પદાર્થોના સ્પર્શ કરતાં એક પગરખાંનો સ્પર્શ કરવો જ વધારે ઉત્તમ છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે પાદુકા (ખડાઉ) અથવા ચાંખડીયુ ઉપરના ભાગથી પવિત્ર કહેવાય છે અને પગરખાં પણ ઉપરના ભાગમાં પવિત્ર કહેવાય છે. માટે સ્નાન કર્યા બાદ ઘેર આવવામાં એવા જોડાં પહેરવા કે જેને મૂત્ર વિગેરેના ત્યાગમાં ધારણ કરેલા ન હોય. તેથી આ બાબતમાં સમ્પ્રદાયની રીત પ્રમાણે આચાર પાળવો. સદાચારચન્દ્રોદયમાં તથા બીજી સ્મૃતિમાં પગરખાં મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરતી વેળાએ ધારણ નહીં કરવાં એમ જણાવેલું છે. પરન્તુ હાલ વર્તમાન કાળમાં સર્વ દેશમાં તે વખતે પગરખાં પહેરવાનો ચાલ ચાલે છે, માટે તે ઉપરથી અપવિત્રપણું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. કેટલાક શિષ્ટ મનુષ્યો તો એમ કહે છે કે પગરખાંનો સ્પર્શ ગુલ્ફ(ઘુંટી)ની નીચે અપવિત્ર ન જાણવો. કલિયુગમાં સ્મૃતિ કરતાં સદાચાર વધારે પ્રબલ ગણવામાં આવે છે. માટે પગરખાનું ધારણ અસાધારણપણાને પ્રાપ્ત કરે છે.

'મર્યાદાસિન્ધુ' નામના ગ્રન્થમાં દેવલઋષિ કહે છે કે શરીરમાં પ્રવાહી માર્ગોથી મલાદિકનો પ્રવાહ થવો અથવા સ્રાવ થવો તેથી અને અન્ન વિગેરેના પ્રવેશથી અપવિત્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પતિત, અશુચિ અને અપવિત્ર પદાર્થોના સ્પર્શથી અપવિત્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે શયન પછી, કપડાં ધારણ કર્યા પછી, (એક વસ્ત્રનો ત્યાગ અને બીજાનું ધારણ) પછી, રસ્તામાં ચાલી આવવા પછી અને અસત્યને સત્ય તરીકે યા ક્રૂર તરીકે કહેવાથી, છાશ નાખ્યા પછી ન મળેલાં અર્થાત્ દહીપણાને પ્રાપ્ત ન થયેલા દૂધના છાંટા ઉડવાથી અથવા જ્ઞાનથી આચમન કરવું. ત્યાર પછી શુદ્ધ થવાય છે. એટલે જો શરીર ઉપર લેપ કરવો પડે અને તૈલ વિગેરેથી મર્દન કરવું પડે અને કોઈ ગન્ધવાળા પદાર્થો શરીર ઉપર લગાડવા પડે તો, પછી પવિત્ર થવામાટે માટી, જલ અને ગોબર થી પવિત્ર થવું. લેપમાં સ્નેહમાં અને ગન્ધમાં શુદ્ધ થવામાટે માટી, જલ અને ગોબર થી શુદ્ધ થઈ પછી આચમન કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે. શરીરમાંથી નિકળતા મલો બાર પ્રકારનાં છે. તે મનુ તથા વિષ્ણુ એ આ પ્રમાણે જણાવ્યા છે. વસા(છાતીનો મેદ) (છાતીનો મેદ એટલે કફ સમજવો.)) શુક્ર(પુરુષ વીર્ય તથા સ્ત્રીનું રજ) અસૃક્(પરૂ સ્નાયુ માંસ વિગેરે) મજ્જા, મૂત્ર, વિષ્ઠા, કાનનો મેલ, નખ, કેશ(રૂવાટાં વિગેરે), મુખમલ થૂક વિગેરે, શ્લેષ્મા(સળખમ થવાથી નાસિકાદ્વારા નિકળતું જલ) આંસુ, આંખના ચિપડા અને સ્વેદ એટલે અવયવનો મલ. આ બાર પ્રકારના મલોનું નિ:સ્પન્દ(થોડું નીકળવું)

થાય. અથવા નિ:સ્રવ(વારંવાર નીકળવું) થાય તો અને પ્રથમ કહી ગયા છીએ તેમ, અન્ન વિગેરેના પ્રવેશથી અશુદ્ધિ થાય છે તો તે ઠેકાણે અન્નાદિ શબ્દથી જલ, દૂધ, ઔષધ વિગેરે જાણી લેવાં. સારાંશ આ છે કે ઉપર કહેલા દ્વાદશ મલોનું થોડું નીકળવું થાય યા વારંવાર નીકળવું થાય અથવા અન્નાદિનો પ્રવેશ થાય તો અપવિત્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મકાલના સમયમાં વિશેષ અપવિત્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરના બાર મલોની બાબતમાં સારાંશ એ સમજવાનો છે કે પ્રથમ વસા(છાતીનો મેદ) થી આરમ્ભી વિષ્ઠાપર્યન્તના જે છ મલો તેમાંથી કોઈનું જરાપણ નીકળવું થાય તો ઘણી જ અશુદ્ધિ જાણવી. અને બાકીના બીજાં છ મલો જે કાનના મેલથી લઈને તે સ્વેદપર્યન્તનામાથી જો કોઈનો નિ:સ્રવ(વારંવાર નીકળવું) થાય તો પણ ઘણી જ અશુદ્ધિ જાણવી એમ સમજી રાખવું જોઈએ. બૌધાયન નામક ગ્રન્થકાર કહે છે કે બાર મલમાંથી પહેલાનાં જે છ મલો તેનાથી જો શુદ્ધ થવું હોય તો માટી અને જલ થી શુદ્ધ થવું. અને બાકીના બીજા જે છ મલો રહ્યા તેનાથી જો શુદ્ધ થવું હોય તો ફક્ત જલથી જ શુદ્ધ થવાય છે. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા જાણવી. આજે શુદ્ધિ કહી છે તે પોતાના મલ બાબત સમજવી. પારકા બાર મલમાંથી જો કોઈનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવાને પ્રથમ જ જણાવી ગયા છીએ, તેનું સ્મરણ રાખવું. જો કદાચિત્ કર્મસમ્બન્ધી સમયમાં પહેલાના છ મલોમાંથી કોઈનું નીકળવું થાય તો સ્નાન કરવું. બીજા બાકીના છ મલોનું પણ ઘણું વારંવાર નીકળવું થાય તો પણ સ્નાન જ કરવું સિદ્ધ થાય છે. મનુએ તો બાર મલમાંથી કોઈનું પણ નીકળવું થાય તો માટી અને જલ નો ઉપયોગ કરવો એમ લખેલું છે. અને કુલ્લૂકભટ્ટની વ્યાખ્યામાં ગોવિન્દરાજ લખે છે કે દેવસમ્બન્ધી તથા પિતૃસમ્બન્ધી કર્મના વખતમાં તે કર્મયોગ્ય સિદ્ધ થાય માટે માટી તથા જલ લેવું યોગ્ય છે એમ જણાવેલું છે. 'મર્યાદાસિન્ધુ' નામક ગ્રન્થમાં એમ લખે છે કે બાર મલમાંથી છેલાં છ મલમાટે કેવલ જલથી ગન્ધવાળા લેપનો બિલકુલ નાશ નથી સમ્ભવતો. માટે જલ અને માટી યથાસમય બેયનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. ઉપાધિથી અપવિત્ર થયેલ પદાર્થ જેમ કે એક ઉચ્છિષ્ટ. તો તે ઉપાધિથી ઉચ્છિષ્ટ થાય છે. એમ જ કોઈ પદાર્થ એવો હોય છે કે સ્વભાવથી જ અપવિત્ર હોય છે. જેમ કે દેવલ ઋષિએ કહેલું છે કે "માણસનું હાડકું શબ, વિષ્ઠા, વીર્ય, પેશાબ, સ્ત્રીનું રજ યા આર્તવ, વસા(હૃદયનો મેદ) મેદ, રૂધિર, ચીપડા, સળખમનું જલાદિ, મજ્જા આટલી ચીજો અપવિત્ર કહેવાય છે" માટે આટલી ચીજમાંથી હર કોઈનો સ્પર્શ થાય તો અપવિત્રપણું સ્પષ્ટ સમજી લેવું. અહીં અથવા બીજે કોઈ ઠેકાણે પણ દૂધની મલમાં ગણત્રી કરી નથી. માટે સ્તનમાંથી કદાચિત્ દૂધનો સ્રાવ થાય તો પણ અપવિત્રતા લાગુ પડતી નથી. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે તે સ્તનમાંથી નિકળતું દૂધ સર્વથા સર્વકાલ પવિત્ર જ છે. કારણ કે એમ લખેલું છે કે સ્ત્રીનું દૂધ દ્વિજો પાન કરે તો અર્થાત્ પીએ તો ફરીથી સંસ્કારને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સર્વદા તે પવિત્ર નથી. અર્થાત્ સ્તનમાંથી જો સ્રાવ થાય તો તેનાથી અશુદ્ધિ નથી એમ જાણવું. અશુદ્ધિ લખી છે તે પાન કરવામાં લખી છે, બીજે ઠેકાણે નહીં અને જો એમ ન હોય તો શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે હાથોહાથઅન્ન આપે તો, પ્રત્યક્ષ હાથોહાથલૂણ આપે તો અને માટીનું ભક્ષણ કરે તો,

ગોમાંસ ખાવા બરોબર બને છે. ત્યારે તે પ્રમાણે કરનારના સ્પર્શમાં પૂર્ણ અપવિત્રપણું પ્રાપ્ત થવું જ જોઈએ, પરન્તુ તેમ નથી. હવે શયન ખાતે દક્ષે અપવિત્રપણું જણાવેલું છે. તે આ પ્રમાણે કે નવ છિદ્રવાળો અત્યન્ત મલિન આ દેહ દિવસ-રાત્રિ મલને સ્રવ્યા કરે છે. અર્થાત્ મલિન થાય છે. માટે પ્રાત:કાલમાં સ્નાન કરવું, એ પરમશુદ્ધિ છે. નિદ્રા કરનાર માણસની ઇન્દ્રિયો ગન્ધ-પરશેવાવાળી થાય છે અને મલોથી ઝર્યા કરે છે. ઉત્તમ તથા અધમ અનો સર્વ સમાનતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. અહીં પ્રસુપ્ત (સારી રીતે સુતેલો) એ શબ્દથી બેઠેલો અથવા ચાલતો જે માણસ હોય છે તેની ઇન્દ્રિયોમાંથી લાળ, પરસેવો વિગેરેનો અભાવ હોય છે તેથી સુતેલા મનુષ્ય સમાન દોષ લાગુ પડતો નથી. માટે તેવા માણસે આચમન કરવું અને જો બેઠેલો માણસ અથવા ચાલતો માણસ હોય અને લાળ વિગેરેનો સ્રાવ થાય તો સ્નાન કરવું. જો કે દક્ષે પ્રાત:સ્નાનને લઈને શયન પર્યન્તનો દોષ કહ્યો છે, તો પણ નિદ્રાવસ્થામાં ગમે તે વખતે દોષનું તુલ્યપણું છે. માટે નિદ્રાવસ્થામાં તે દોષ લાગુ છે એમ સમજવું.

હવે કપડા બદલાવ્યા હોય તો આચમન કરવું. કારણ કે અલ્પદોષ લાગુ પડે છે. માટે જ સદાચારચન્દ્રોદયમાં પરાશર લખે છે કે

"થૂકવામાં, શયનમાં, કપડાં પહેરવામાં અને આંસુ પડવામાં આમ કર્મ કરનાર મનુષ્યને જો ઉપર કહેલી બાબતોમાંથી કાંઈ પણ બને તો આચમન કરવું અથવા જમણા કાનનો સ્પર્શ કરવો"

તે જ પ્રમાણે બેઠાં-બેઠાં અથવા ચાલતાં-ચાલતાં પણ તેમ કરવું પ્રાપ્ત છે એમ સમજી લેવું. કારણ કે પ્રોક્ત યુક્તિથી સ્પષ્ટ જણાય છે. માટે ઉપર કહેલું શ્રોત્રાચમન (દક્ષિણ કર્ણનો સ્પર્શ) ત્યારે કરવો કે જ્યારે આચમન બની ન શકે. સદાચારચન્દ્રોદયમાં લખે છે કે "આચમન કરવું અથવા ગાયના પાછલા ભાગનો સ્પર્શ કરવો અથવા સૂર્યનું દર્શન કરવું અથવા દક્ષિણ કર્ણનો સ્પર્શ કરવો" માર્કણ્ડેય ઋષિ પણ કહે છે કે "જો આચમન ન બને તો ગાયના પાછલા ભાગનો સ્પર્શ કરવો. તે પણ ન બની શકે તો સૂર્યદર્શન કરવું અને તે પણ ન બની શકે તો દક્ષિણ કર્ણનો સ્પર્શ કરવો" દક્ષિણ કર્ણનો સ્પર્શ યાજ્ઞવલ્ક્યક્યઋષિએ પણ વખાણેલો છે : "ગંગા દક્ષિણ કર્ણમાં વસે છે, અગ્નિ નાસિકામાં વસે છે, માટે બેયનો જો સ્પર્શ કરવામાં આવે તો તત્કાલ મનુષ્ય શુદ્ધ થાય છે"

હવે મુખમાંથી પડેલા થોડા પણ બિન્દુ વસ્ત્ર વિગેરે ઉપર પડે તો તે જલબિન્દુઓ પવિત્ર છે એમ જાણવું; પરન્તુ વસ્ત્ર વિગેરે ઉપર પડ્યા હોય તો જ, શરીર ઉપર પડે તો પવિત્ર ન સમજવા. તે બાબત ગૌતમ કહે છે કે "મુખસમ્બન્ધી જલના બિન્દુઓ જો પડે તો ઉચ્છિષ્ટ થતું નથી, પરન્તુ તે શરીર ઉપર પડવા ન જોઈએ. વસ્ત્ર ઉપર પડે તો અપવિત્રપણું થતું નથી"

હવે જો કોઈને શુક્ત વચન (કઠોર અથવા અસમ્બદ્ધ) વચન કહેવામાં આવે તો તથા 'દ્રપ્સાવિદ્ધ' એટલે અત્યન્ત ઘાટા કફાદિથી શરીર લિપ્ત થાય તો પવિત્ર થવામાટે વિધિ કહેવાય છે. સર્વ શરીરની શુદ્ધિ માટે આચમન કરવાનો પ્રકાર કહ્યો છે. જેમ કે "સ્નાન કરીને,

પાન કરીને, છીંક આવવાથી, શયન પછી, ભોજન કરીને, રસ્તામાં ફરી આવવાથી આચમન કરેલા માણસે પણ ફરીથી આચમન કરવું અને કપડાં બદલાવીને પણ આચમન કરવું" એ પ્રમાણે લખાયેલું છે. 'છન્દોગપરિશિષ્ટ' નામના ગ્રન્થમાં કહેલું છે કે

"પિતૃસમ્બન્ધી મન્ત્રના ઉચ્ચારણમાં, ન જોવાલાયક વસ્તુ જોવામાં, અપાન વાયુના ત્યાગમાં, અત્યન્ત હસવામાં, અસત્ય ભાષણ કરવામાં, માર્જાર તથા મૂષક નો સ્પર્શ કરવામાં, ક્રોધથી પેદા થનારી ગાળમાં ઇત્યાદિ સર્વ નિમિત્તોમાં કર્મ કરનાર મનુષ્યે જલનો સ્પર્શ કરવો તથા હૃદયનો સ્પર્શ કરવો"

ભગવત્સેવામાં જો અપાન વાયુનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો સ્નાન કરવું પ્રાપ્ત છે, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં લખેલું છે. અશ્લીલ ભાષણ(ન બોલવાના બોલો બોલવા તેને સંસ્કૃત ભાષામાં અશ્લીલ એમ કહે છે.), અધોવાયુ (અપાનવાયુ)નો ત્યાગ કરવો એ બેય બાબત કરવાની મનાઈ છે. વારાહપુરાણમાં ભગવાન્ આજ્ઞા કરે છે કે

"મારો સ્પર્શ કરતાં-કરતાં જે માણસ અધોવાયુનો ત્યાગ કરે છે તે માણસ વિષ્ઠાસહિત પવનનું પાન કરે છે એમાં સંશય નથી. તે પાંચ વર્ષ માખી થાય છે, સાત વર્ષ ઉંદર, ત્રણ વર્ષ કૂતરો અને નવ વર્ષ પર્યન્ત કાચબો થાય છે"

એ પ્રમાણે તેની અપરાધોમાં ગણના કરવામાં આવી છે તથા તે બાબતસર ફલ કહેવામાં આવ્યું છે.

અર્જીણ થયું હોય તો સ્નાન કરવાનું કહેલું છે. કારણ કે અધોવાયુ ઘણું કરીને અર્જીણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ભગવત્સેવામાં અધોવાયુનો ત્યાગ થવાથી સ્નાન કરવું યોગ્ય છે.

મીંદડીનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવાને કહ્યું છે તેમાં એમ સમજવાનું છે કે વ્યક્તિ જાતે જો માર્જારને સ્પર્શ કરે તો તેણે સ્નાન કરવું. "ગામનો કૂકડો, કાગડો, મીંદડો, ગધેડો, ઊંટ, કુતરું અને સુવર આટલાં અપવિત્ર જાનવરોનો સ્પર્શ થાય તો વસ્ત્રસહિત જલમાં પ્રવેશ કરવો" એમ અનિરાઋષિએ સ્પર્શની બાબતમાં અપવિત્રતા જણાવી છે. પણ જો માર્જાર પોતે મનુષ્યનો સ્પર્શ કરે તો તે સ્પર્શ દૂષિત ગણવામાં આવતો નથી. કારણ કે જો આવું ન માનીએ તો શાસ્ત્રમાં જે એમ લખ્યું છે કે "માર્જાર, કડછી તથા પવન સદા પવિત્ર છે" તે વચન બાધિત થાય. માટે જો આપણે માર્જારનો સ્પર્શ કરીએ તો સ્નાન પ્રાપ્ત થાય છે, નહીં તો નહીં. અથવા એવો પણ અભિપ્રાય લઈ શકાય કે બિલાડી જો વાસણ વિગેરેનો સ્પર્શ કરે તો તે પવિત્ર જ રહે છે પણ જો શરીરનો સ્પર્શ કરે તો સ્નાન કરવું. દક્ષિણી પણ્ડિતોના ગ્રન્થોમાં તો એમ લખ્યું છે કે "ભોજનમાં તથા પૂજાદિ કર્મોમાં માર્જારના પૂંછનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવું. એ સિવાયના બીજા સ્થળોમાં પવિત્રપણું છે" 'રત્નાવલી' નિબન્ધમાં કહ્યું છે કે "માર્જારના પૂંછનો સ્પર્શ ભોજન તથા કર્મકાલમાં બ્રાહ્મણ કરે તો સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે. આજ સનાતનકાલની વિધિ છે"

એમજ ન્હાયેલ વ્યક્તિ સ્નાન ન કરેલનોક્ષ સ્નાન કરેલ મનુષ્યને વસ્ત્ર વિગેરે વચમાં હોય અને તેના સ્પર્શથી ક્ષસ્પર્શ કરે તો, પ્રચેતાના વચનથી, સ્પર્શ કરનારે સ્નાન કરવું જોઈએ. પરન્તુ જો કાષ્ઠ વિગેરેનો વચમાં અન્તરાય હોય અને જો સ્પર્શ થાય તો ફક્ત આચમન કરવું. તેમજ ઊની કાપડ, કમ્બલ, રેશમી વસ્ત્ર વિગેરેથી જો સ્પર્શ થાય તો પણ આચમન જ કરવું.

14. વસ્ત્ર વિગેરેનો શુદ્ધિવિચાર

"વસ્ત્ર બાબતમાં અહત(સંચામાંથી નિકળેલું) જે વસ્ત્ર તેની શુદ્ધિ પ્રોક્ષણ કરવાથી થાય છે" એમ 'અપરાર્ક' તથા 'વાયુપુરાણ' જણાવે છે. અને 'પૃથ્વીચન્દ્રોદય' ગ્રન્થજણાવે છે કે 'અહત' કપડું સર્વ કર્મમાં શુદ્ધ છે. તેનું લક્ષણ પૃથ્વીચન્દ્રોદયમાં પુલસ્ત્ય તથા શાતાતપ અને સદાચારચન્દ્રોદયમાં કાત્યાયન ઋષિ પણ કહે છે કે "એક વાર ધોબીએ ધોયેલું જે કપડું તે" પૃથ્વીચન્દ્ર કહે છે કે "ફક્ત જલથી જ ધોયેલું કપડું તે અને નવું સફેદ તથા સદશ, કોઈએ ધારણ કરેલું નહીં એવા લક્ષણવાળું જે કપડું તેને 'અહત' નામ આપવામાં આવે છે. અને તે સર્વ કર્મમાં પવિત્ર ગણવામાં આવે છે" સદાચારચન્દ્રોદયમાં કહે છે કે "આઠ હાથનું નવીન સફેદ અને સદૃશ તથા અધારિત જે કપડું હોય તે 'અહત' કહેવાય છે અને તે સર્વ કર્મમાં પાવન તરીકે ગણવામાં આવે છે" આ ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોની બાબતમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ આજ્ઞા કરે છે કે મને એમ ભાસે છે કે આચારતિલકમાં "વીર્ય, રુધિર, ઉલટી, શ્લેષ્મ, મૂત્ર, પુરીષ(વિષ્ઠા), ચિકણાઈ, દુર્ગન્ધી પદાર્થ અને જીર્ણપણું" આ નવ દોષ કપડામાં કહેલા છે. માટે આ દોષથી રહિત જે વસ્ત્ર તે વસ્ત્રને 'નવીન' તરીકે કહેવામાં આવે છે. નહીં તો "ધારણ કરેલું" એ શબ્દ ઉપરથી વ્યર્થતા સિદ્ધ થાય. માટે લક્ષણમાં ધારણ ન કરેલું એમ લખ્યું છે. લક્ષણમાં વળી લખે છે કે સફેદ અર્થાત્ બીજા રનવાળું નહીં એમ નિર્ણય થાય છે. એટલે નિષિદ્ધ વર્ણવાળું નહીં એમ સમજવું. "વસ્ત્ર તથા ઉપસ્કરવાળી શૈયા, લાલ કપડાં અને પુષ્પો આટલા પદાર્થો પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે એ બાબતમાં સંશય નથી" એમ 'મર્યાદાસિન્ધુ' નામના ગ્રન્થમાં બૃહત્પરાશરનું વચન છે. માટે હવે બીજા વાક્યમાં આઠ હાથનું એમ લખેલું છે અને શ્રુતિમાં પણ "અહત વસ્ત્રને ધારણ કરે" એ પ્રમાણે અહતવસ્ત્રનું ધારણ જણાવ્યું છે તેથી એમ જણાય છે કે 'અહત' વસ્ત્ર ધારણમાં યોગ્ય છે તે ઉપરથી અહતવસ્ત્રનું લક્ષણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. ફક્ત અહતવસ્ત્ર ધારણ કરવા લાયક છે એમ સમજવાનું છે.

'અહત' નામક વસ્ત્ર ચાર પ્રકારનું જાણવું તે આ પ્રમાણે :

1.એક નહીં ધારણ કરેલું અને જરા ધોયેલું
2.બીજું નહીં ધારણ કરેલું અને નવીન
3.ત્રીજું નહીં ધારણ કરેલું અને સફેદ

4.ચોથું નહીં ધારણ કરેલું અને સદૃશ (છેડાવાળું).

આ પ્રમાણે 'અહત' કપડું ચાર પ્રકારનું થાય છે. તેથી જુદાં-જુદાં કર્મોમાં તેનું-તેનું પવિત્રપણું સુખથી સમ્ભવે છે. જેમ કે ચાર જાતમાંથી પહેલી જાતનું અહત વસ્ત્ર યજ્ઞ વિગેરે કર્મોમાં કામ આવે છે. બીજી જાતનું અહત વસ્ત્ર ઓઢાડવા વિગેરેમાં ઉપયોગી થાય છે. બીજી જાતનું અહત વસ્ત્ર ચિત્ર-વિચિત્ર કસુમ્બા વિગેરેથી રનેલું સુવાસિનીઓમાટે તથા શ્રીરાધા-દામોદરને અર્પણ કરવામાટે યા દાનાદિમાટે ઉપયુક્ત થાય છે. તથા ચોથી જાતનું 'અહત' વસ્ત્ર ગુજરાતના મનુષ્યો વિવાહમાં કધયાને પહેરવામાંમાટે ઉપયુક્ત કરે છે.

હવે નવું અને વગર ધોયેલું વસ્ત્ર ભગવાન્ને ઉપયુક્ત થતું નથી. વારાહપુરાણમાં ભગવાન્ કહે છે કે "જે માણસ ગળીથી રનેલું વસ્ત્ર મને અર્પણ કરે છે તે માણસ તથા નવીન અક્ષાલિત(વગર ધોયેલું) વસ્ત્ર અર્પણ કરનારો અવશ્ય 'રૌરવ' નામના નરકમાં જાય છે" આ પ્રમાણે ગળીનું રનેલું નવું તથા વગર ધોયેલું કપડું અર્પણ કરવામાટે નિંદા લખી છે. સારાંશ આ છે કે સર્વ જાતનાં નવીન કપડાં તથા મનુષ્યોએ વગર ધારણ કરેલાં ધોયેલાં, રંગબેરંગી, લાલ અને નિર્મલ વસ્ત્રોનો સ્પર્શ થાય તો પ્રોક્ષણથી શુદ્ધિ થાય છે અને ભગવત્સમ્બન્ધી કર્મમાં તેવાં કપડાનો સ્પર્શ દોષને ઉત્પન્ન કરનારો થતો નથી.

વળી 'મર્યાદાસિન્ધુ' નામના ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે મેધ્ય(પવિત્ર પદાર્થ) ચાર પ્રકારનો છે એમ દેવલઋષિએ કહ્યું છે તે ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે. એક શુચિ, બીજું પૂત, ત્રીજું સ્વયંશુદ્ધ અને ચોથું પવિત્ર. આ પ્રમાણે મનુએ પણ પ્રજામાટે જણાવ્યું છે.

શુચિ : નવીન અથવા નિર્મલ પદાર્થ હોય 'શુચિ' તરીકે કહેવાય છે.

પૂત : નિર્મલ પદાર્થ જ્યારે સંસ્કાર આદિથી કર્મલાયક થાય ત્યારે પૂત આ પદાર્થ છે એવી રીતે ઓળખાય છે

સ્વયંશુદ્ધ : જે પદાર્થ પોતે જાતે જ ફક્ત મેધ્યતા(પવિત્રપણા)ને પ્રાપ્ત થાય છે, પછી તે પદાર્થ સ્થાવર હોય અથવા જનમ હોય તો, તે પદાર્થ સ્વયંશુદ્ધ તરીકે કહેવાય.

પવિત્ર : અને બીજા પદાર્થોથી પોતે દૂષિત થતો નથી અને જો તેનો બીજા પદાર્થને સ્પર્શ થાય તો તેને શુદ્ધ કરી આપે અને દેવ પિતૃના કાર્યમાં પરમ પૂજ્ય તે પદાર્થ પવિત્ર તરીકે જાણવો.

આગળ નવીન અથવા નિર્મલ જે પદાર્થ તે 'શુચિ' કહેવાય છે એમ કહ્યું. એ ઠેકાણે 'નવીન' શબ્દનો અર્થ તરતનું પેદા થયેલું અર્થાત્ બીજાએ ધારણ કરેલું નહીં એમ સમજવું. અને નિર્મલ એટલે મલાદિ વિનાનું એમ સમજવું. અહીં 'શુદ્ધ' શબ્દ અને 'સ્વયંશુદ્ધ' શબ્દ એ બન્ને 'શુચિ'શબ્દના પર્યાય છે એમ જાણવું. અને 'શુચિ'શબ્દ છે તે પોતે જ કારણને લઈને પૂત વિગેરે નામોને ધારણ કરે છે. અહીં પવિત્ર પદાર્થો ગ્રન્થકારોએ કેટલા ગણેલા છે તે ગણાવીએ છીએ તે આ પ્રમાણે છે : સર્વ જાતનાં અનાજ, સર્વ જાતના પદાર્થો(વસ્ત્ર વિગેરે), આભરણો(દાગીના) સર્વથા વર્જિત પદાર્થોથી જાણવામાં આવે ત્યારે પવિત્ર તરીકે ગણવાં. નિર્મલ જે પદાર્થ જેને અપવિત્ર પદાર્થનો સંસર્ગ નથી થયો ત્યારે તે નિર્મલ પદાર્થ 'શુચિ' નામે ઓળખવામાં આવે છે. અને તેજ જ્યારે કર્મલાયક થાય છે ત્યારે

પૂત પદાર્થ તરીકે ઓળખાય છે. (ક્યારે કે જ્યારે તે પદાર્થનો ઉપભોગ થયો નથી અને કોઈ દૈવી કર્મમાટે જ્યારે તેની ઉપર પ્રોક્ષણ વિગેરે કરવામાં આવે. સારાંશ કે કંઈ સંસ્કાર કરવામાં આવે ત્યારે). પૂત એવું દ્રવ્ય (પદાર્થ)નું નામ ક્યારે પડે છે તે આ પ્રમાણે. જે પદાર્થ શુદ્ધ છે પરન્તુ કર્મમાં લેવા લાયક નથી તો તેને 'શુચિ' એમ કહેવાય. નિર્મલ છે, સંસ્કારવાળું છે એવું જે દ્રવ્ય (પદાર્થ) તે હર કોઈ જાતની ક્રિયામાટે 'પૂત' તરીકે કહેવાય છે. હવે સ્વયંશુદ્ધ પદાર્થ કેને કહેવો તે જણાવે છે. જે દ્રવ્ય(ઘર વગેરે) અપવિત્ર, લેપવિનાનું છે અને અશુચિ પદાર્થના સ્પર્શ માત્રથી જ દૂષિત છે અને પોતે એટલે તે પદાર્થ જાતે જ પુરુષવ્યાપાર સિવાય પવન માત્રથી જ શુદ્ધપણાને પ્રાપ્ત થાય તો તે પદાર્થ સ્વયંશુદ્ધ(પોતે સ્વાભાવિક શુદ્ધ) તરીકે કહેવાય. દા.ત. ઘર, અગ્નિહોત્ર વિગેરેમાં હોમ કરનારનાં પાત્રો, રથવિગેરે યાન, ઘોડા, હાથી વિગેરે વાહન, ખડ્ગ (ખડ્ગ શબ્દનો અર્થ લોકો તલવાર તરીકે કહે છે, પરન્તુ એક ધાર કરવત જેવી અને બીજી તલવાર જેવી હોય તે ખડ્ગ.) વિગેરે હથિયાર, સજીયો, વહાણ અને આસન. આટલા પદાર્થો સ્વયંશુદ્ધ સમજવા. તે જ પમાણે પશુઓ, ઋતુવિનાની સ્ત્રિઓ(બ્રહ્મહત્યાદિ સ્ત્રિઓને ઋતુકાલમાં જ લાગુ પડે છે), પદાર્થોના ઢગલાઓ, વ્યાપારિઓએ ખરીદેલું કાંઈ પણ પણ્ય(વેચવાની ચીજ) તથા અદૃષ્ટ (એટલે જે પદાર્થને અપવિત્રપણાનો સ્પર્શ થયો છે વિગેરે બાબતો જાણવામાં ન હોય તે), વાણીથી જ જે યોગ્ય હોય તે ॥આટલા પદાર્થો સ્વયંશુદ્ધ તરીકે સમજવા. અદૃષ્ટ, વાણીથી પ્રશસ્ત અને સ્વયંશુદ્ધ આ ત્રણ પદાર્થો ભગવાન્ મનુ કહે છે કે પરમ શુદ્ધ તરીકે જાણવા. અર્થાત્ બીજા પદાર્થનો સ્પર્શ થાય તો શુદ્ધ થાય એમ પણ એને જરૂર નથી કારણ કે તે જાતે જ પોતે-પોતાની મેળે શુદ્ધ છે.

હવે મેધ્ય(પવિત્ર) પદાર્થોની ગણના કરવામાં આવે છે : "બકરી અને ઘોડો એ બે જાનવરો મુખથી પવિત્ર છે, ગાયો વાંસાથી પવિત્ર છે, પુષ્પવાળાં વૃક્ષો તથા બ્રાહ્મણો પણ પવિત્ર તરીકે ગણવા, ભસ્મ, મધ, સુવર્ણ, દર્ભસહિત તલ, નેપાલ દેશના ધાબળા, અઘાડો, સરસડો, આકડો, પદ્મપુષ્પ, આમળાં, મણિ, પુષ્પો, સરશવ, દૂર્વા, પ્રિયનવ(ધાન્ય વિશેષ અથવા ઘઉલા, સુગન્ધી) અક્ષત(ચોખા) વેળુ, રાતી-પીળી હળદર, ચન્દન, જવ, ખાખરો, ખેર, પીપળો, તુલસી, ધાવણી, વડ આટલા પદાર્થો પવિત્ર છે એમ જાણવું અને હવ્ય-કવ્યમાં બ્રહ્મતત્વને જાણનારા અથવા વેદને જાણનારા બ્રાહ્મણો પવિત્ર છે એમ સમજવું. મનુષ્યોના મલનો નાશ કરનારા શોધન દ્રવ્યોમાં પુષ્ટિ આપનારાં દ્રવ્યોમાં જલ, ગોબર અને માટી વિશેષે કરીને પવિત્ર ગણાય છે. સર્વ પ્રકારની અપવિત્રતા દૂર કરવામાટે સર્વને સર્વદા ઉપર કહેલા પદાર્થો કહ્યા છે" માટે નવીનપણાએ તથા નિર્મલપણાએ કરીને પવિત્ર વસ્ત્રાદિની શુદ્ધિ કરવામાટે શંખના જલથી પ્રોક્ષણરૂપ સંસ્કારે કરીને પવિત્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તેવા પદાર્થોનો ભગવત્સેવામાં સ્પર્શ દોષ લાગુ પડતો નથી.

કર્મઠ લોકો(આચાર પાળવામાં કુશલો) એમ કહે છે કે ખારા વિગેરેથી કપડાના ધોનારા ધોબીઓ કપડાં ધોઈ આપે છે અને પછી તે કપડાં જલમાં ધોઈ નાખીએ તો પણ

કપડામાં દોષ રહે છે. કારણ કે ધોબીએ ધોયેલાં કપડાં ખારા વિગેરે મેલને દૂર કરનારા પદાર્થોથી નિર્મલ થયાં છે તો પણ તે અપવિત્ર તરીકે ગણવાં. 'તૈત્તિરીય' ઉપનિષદ્માં એમ લખ્યું છે કે 'દાક્ષાયણ' નામનો યજ્ઞ કોઈ જાતની કામના બાબતમાં કરવામાં આવે છે તો તે બાબતમાં તેવાં કપડાં ઉપયુક્ત થતાં નથી અને જો ઉપયોગ કરે તો કર્ત્તાને તે દોષ લાગુ પડે, બીજાને નહીં. તે દાક્ષાયણ યજ્ઞનું વ્રત એવી જાતનું છે કે "ખોટું ન બોલવું, માંસ નહીં ખાવું, સ્ત્રી પાસે જવું નહીં અને વ્રત કરનાર યજમાન પવિત્રપણાથી પવિત્ર વસ્ત્ર ધારણ કરે તો પછી દેવતાઓ ઇચ્છિત ફલ આપનારા થાય છે" તો કપડાની અત્યન્ત પવિત્રતા તે ઠેકાણે તે યજ્ઞકર્ત્તા યજમાનમાટે જણાવેલી છે. માટે તે અથવા તેવાં બીજાં વ્રતોમાં તેમ કરવું યુક્ત છે.

વળી એકાદશસ્કધધ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે પદાર્થની શુદ્ધિ અથવા અશુદ્ધિ પદાર્થથી અથવા વચનથી થાય છે. અથવા સંસ્કારથી યા સમયથી, મોટાપણાથી અથવા અલ્પપણાથી થાય છે, અને શક્તિથી અશક્તિથી, અથવા બુદ્ધિથી અને સમૃદ્ધિથી, તથા દેશ અવસ્થાના અનુસરણથી પાપ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે" આ પ્રમાણે ભગવાન્નાં વચન છે. વળી શ્રીધર કહે છે કે "દેશ, કાલ, આત્મા, દ્રવ્ય, દ્રવ્યનું પ્રયોજન, ઉત્પત્તિ અને અવસ્થા ઇત્યાદિને જાણીને શુદ્ધિ કરવી" બૌધાયનનું પણ વચન છે કે "પોતાની શક્તિ સમૃદ્ધિ વિગેરે, દ્રવ્યનું સ્વરૂપ, દ્રવ્યનું પ્રયોજન(જરૂરી) વિગેરે બરોબર જોઈ તપાસી પદાર્થની અપવિત્રતાની કલ્પના કરવી. તેમ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો પણ સાથે વિચાર કરવો. માટે તેવા પદાર્થના સ્પર્શમાં દોષ લાગતો નથી" આ પરથી ચન્દરવા તથા પડદા(ટેરા) વિગેરે નવા બનાવવાની અશક્તિ હોય તો ચાલે, અર્થાત્ દોષ ન લાગે.

આગળ ભગવાન્નાં વચનો કહી ગયા છીએ તેનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો :

દ્રવ્ય એટલે પાત્ર વસ્ત્ર વિગેરેની શુદ્ધિ જલ વિગેરેથી અને અશુદ્ધિ મૂત્ર વિગેરેથી પ્રાપ્ત થાય છે.

વચનથી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ : "આ પદાર્થ શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ છે" એવો સન્દેહ પેદા થાય તો "આ પદાર્થ શુદ્ધ છે" એવું બ્રાહ્મણનું વચન પ્રમાણ તરીકે જાણવું અને "શુદ્ધ નથી" આવા વચનથી તેની અશુદ્ધિ જાણવી.

પ્રોક્ષણાદિરૂપ સંસ્કારથી પુષ્પાદિની શુદ્ધિ જાણવી અને અવઘ્રાણ(સુંઘવા)થી અશુદ્ધિ ગણવી.

કાલથી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ : દશાદિ દિવસોથી નવીન જલ વિગેરેની શુદ્ધિ સમજવી અને વિપરીતપણાથી અશુદ્ધિ સમજવી. દા.ત. વર્ષાકાળમાં વરસાદ આવે તો ત્રણ દિવસ સુધી તે જલ અગ્રાહ્ય(ન લેવા લાયક) જાણવું અને વિના વખત જો વરસાદ આવે તો તે જલ દશ દિવસ પર્યન્ત અશુદ્ધ જાણવું, અર્થાત્ દશ દિવસ પછી શુદ્ધિ થાય છે.

તેમજ પિરશવામાં ન આવેલાં અન્નાદિની શુદ્ધિ જાણવી અને વિપરીત(પિરશવામાં આવેલાં) અન્નાદિની અશુદ્ધિ જાણવી.

મોટાપણાથી તથા નાનાપણાથી અશુદ્ધિ તથા શુદ્ધિ આ પ્રમાણે સમજવી. ચાણ્ડાલ વિગેરેએ સ્પર્શ કરેલા તળાવ વિગેરેના જલની મોટાપણાથી શુદ્ધિ અને અલ્પપણાથી અશુદ્ધિ માનવી.

શક્તિ અને અશક્તિ થી શુદ્ધિ અથવા અશુદ્ધિ આ પ્રમાણે છે. સૂર્ય-ચન્દ્રના ગ્રાસમાં(ગ્રહણમાં) તથા સૂતક વિગેરેમાં જે માણસ સમૃદ્ધિવાળો હોય તેને અન્ન વિગેરેમાં અશુદ્ધિ જાણવી. અને અસમર્થના અન્ન વિગેરેમાં શુદ્ધિ જાણવી.

બુદ્ધિથી શુદ્ધિ : પુત્રના જન્માદિથી દશ દિવસ ઉપર જો ખબર પડે તો શુદ્ધિ, નહીં તો અશુદ્ધિ.

સમૃદ્ધિથી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ : જીર્ણ થયેલું તથા મેલવાળું કપડું સમૃદ્ધિવાળાને અશુદ્ધિવાળું છે એમ જાણવું અને અસમર્થને માટે શુદ્ધિવાળું જાણવું.

તેમાં પણ વિશેષ કહે છે કે ઉપર કહેલા પદાર્થો તથા વચનો પદાર્થની અશુદ્ધિદ્વારા આત્માને પાપયુક્ત કરે છે. પણ ક્યારે કે દેશ-અવસ્થાના અનુસારે કરીને સર્વપણાથી નહીં. જેમકે જે ઠેકાણે ભય ન હોય તે ઠેકાણે સ્થાન વિગેરેની શુદ્ધિ કરવામાં આવે પણ જ્યાં ચોર વિગેરેનો ઉપદ્રવ હોય ત્યાં તેમ નથી બની શકતું. તેમજ રોગ વિગેરેથી રહિત યુવાવસ્થામાં મનુષ્યો પાપ કરે છે. પરન્તુ બાલ્યાવસ્થામાં અથવા રોગયુક્ત અવસ્થામાં નથી કરતાં. તેમ ઉપર પણ સમજી લેવું. અને બ્રહ્મપુરાણમાં એમ કહ્યું છે કે હંમેશા દેવ-પિતૃસમ્બન્ધી કર્મમાં ધોયેલું કપડું ધારણ કરવું અને લિનપુરાણમાં પણ કહે છે કે દેવકાર્યમાં જેનો ઉપયોગ થાય તેવા કપડાં હમેશ ધોઈ નાંખી પવિત્ર ધારણ કરવાં. પરન્તુ, આ લખાણ વર્ષાઋતુને છોડી બીજા વખતમાટે છે એમ જાણવું. કારણ કે વરસાદના દિવસમાં બીજા દિવસે ધોવામાં આવેલા કપડાંઓને કર્મલાયક કરવા માટે પ્રોક્ષણ કરવું એ જ પવિત્રતાનો ઉપાય છે. અને તે જ ઉપાય રાજાધિરાજ પ્રભુની પૂજામાટે પણ જાણવો.

કાલથી થયેલો દોષ પ્રોક્ષણ કરવાથી નાશ પામે છે. તેમજ વગર સ્નાન કરેલા માણસે કાષ્ઠ વિગેરેથી ધોયેલા કપડાનો સ્પર્શ કરવામાં આવે તો તેમાં દોષ નથી. જેમ ઉપાકર્તવ્ય(યજ્ઞમાં મારવાલાયક) પશુનો સ્પર્શ કરવાના સમયમાં જો તે પશુનો પછવાડેથી સ્પર્શ કરવામાં આવે તો યજમાનનું મરણ થાય અને તેમ ન કરવામાં આવે તો યજમાનની સ્વર્ગલોકથી હાનિ થાય, આ બેય દોષો દેખાડી આગળ લખે છે કે વપાશ્રપણી(ચરબી કાઢવામાટે બે મુખવાળું યજ્ઞસમ્બન્ધી પાત્ર)થી પછવાડાના પશુના અનનો સ્પર્શ કરવો. વપાશ્રપણીથી જો સ્પર્શ કરવામાં આવે તો સ્પર્શ કર્યો પણ કહેવાય અને ન કર્યો પણ કહેવાય. માટે બેય દોષમાં સ્પર્શરૂપ ન્યાયને દોષ લાગુ પડતો નથી. તે જ પ્રમાણે ધોયેલાં કપડાંને વગર સ્નાન કરેલો માણસ જો લાકડી વિગેરેથી લઈ લે તો તેમાં ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તાનુસાર સ્પર્શ કર્યો પણ કહેવાય અને ન કર્યો પણ કહેવાય, માટે તેમ કરવામાં અડચણ નથી. અહીં એમ ન સમજવું કે પ્રચેતાના વચનનો વિરોધ આવશે. કારણ કે પ્રચેતાનું વચન બીજી બાબતનું છે.

કોઈ એમ કહે છે કે ઉનના કપડાથી વીટાયેલું, રેશમી કપડાથી વીંટાયેલું અથવા કાળા મૃગચર્મથી વીંટાયેલું વસ્ત્ર પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. આથી પ્રચેતાના વચનનો વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે બેય વચનો ભિન્ન-ભિન્ન વિષયનાં છે. 'અપરાર્ક' નામક ગ્રન્થમાં સ્મૃત્યન્તરથી તથા મર્યાદાસિન્ધુમાં દેવલ ઋષિએ અપવિત્ર પદાર્થના ચાર વિભાગ કર્યા છે તે આ પ્રમાણે છે : 1.દૂષિત 2.વર્જિત 3.દુષ્ટ અને 4.કશ્મલ. તેની વ્યવસ્થા આ મુજબ જાણવી :

દૂષિત : જે પવિત્ર પદાર્થને અપવિત્ર પદાર્થનો સ્પર્શ થતાં તે પવિત્ર પદાર્થ અપવિત્ર થઈ જાય તે પદાર્થ દૂષિત કહેવાય.

વર્જિત : ખાવા-પીવામાં જેની મનાઈ કરી છે તે 'વર્જિત' નામનો અપવિત્ર પદાર્થ કહેવાય તેમજ કર્મથી કોઈ પદાર્થ વર્જિત તરીકે કહેવાય છે જેમકે "વ્યન(અનહીન) પાતકી, ચાણ્ડાલ, ગામનાં કૂકડાં તથા સૂવર, કૂતરું આ છ પદાર્થો કર્મથી વર્જિત છે. કોઈ કાળથી વર્જિત પદાર્થો હોય છે, જેમકે વ્રણ(છિદ્ર) વાળો માણસ, સૂતકી, સૂતિકા(સુવાવડી), મત્ત(કેફી), ઉન્મત્ત(ગાંડો), રજસ્વલા, મૃતબન્ધુ(જેનો ભાઈ ગુજરી ગયો છે તે), અશુદ્ધ ꠶આટલા પદાર્થો પોતાના કાલથી વર્જિત છે એમ જાણવું"

દુષ્ટ : હવે 'દુષ્ટ' નામનો અપવિત્ર પદાર્થ ક્યો તે જણાવે છે. "પરશેવો, આંસુનાં ટીપાં, ફીણ, કાઢી નાખેલાં નખ-રૂંવાટાં, લીલું ચર્મ(ચામડું) અને લોહી ꠶꠶આટલા પદાર્થોને પણ્ડિતો દુષ્ટ તરીકે કહે છે"

કશ્મલ : હવે 'કશ્મલ' નામનો ચોથો અપવિત્ર પદાર્થ તે આ પ્રમાણે છે "માણસનું હાડકું, ચરબી, વિષ્ઠા, વીર્ય, પેશાબ, આર્તવ(અટકાવનો રૂધિર) અથવા સ્ત્રીનું રજ, શબ, દુર્ગન્ધિ પદાર્થ, પરૂ વિગેરે પદાર્થો 'કશ્મલ' પદાર્થ તરીકે કહેવાય છે" બીજા પદાર્થોથી દૂષિત થયેલા પદાર્થોની પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. કશ્મલ પદાર્થનો ત્યાગ કરવો શુદ્ધિરૂપ બને છે. કોઈ ઠેકાણે 'વ્યન'ને બદલે 'ત્યક્ત' એવો પાઠ છે તો ત્યાં નાતબહાર રાખવામાં આવ્યો હોય તે માણસ સમજવો.

સારાશં એ છે કે વગર સ્નાન કરેલો માણસ ઉપર કહેલી બીનાઓમાં લખવામાં અથવા ગણવામાં નથી આવ્યો માટે તે ઠેકાણે દોષ નથી એમ સમજવું. એટલે અસ્નાત માણસ કાષ્ઠાદિથી ધોયેલું કપડું લઈ લે તો સ્પર્શદોષ લાગુ થતો નથી એમ જાણવું.

વળી આશ્વલાયન સ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે પહેરવા અને ઓઢવા માં ધોળું કપડું 'પ્રશસ્ત' તરીકે જાણવું. અને જો મળી આવે તો બ્રાહ્મણને વધારે સારું રેશમી કપડું કહેલું છે. ઉંનનું કપડું તથા ત્રેવડું કપડું પહેરવામાં ન રાખવું, ઓઢવામાં તે પ્રશસ્ત ગણેલું છે. તેવા કપડાનો સ્પર્શદોષ લાગુ પડતો નથી. ત્રેવડા કપડાને ધારણ કરનારો માણસ જો ભોજન અથવા મલનો ત્યાગ કરે તો ધોઈ નાખવાથી ત્રેવડું કપડું શુદ્ધ થાય છે. અને રેશમી વસ્ત્ર તો સર્વદા પવિત્ર તરીકે જ ગણવામાં આવે છે. ઉનનું કપડું વીર્ય, શવ, પેશાબ, વિષ્ઠા કે રજસ્વલા ના સ્પર્શવાળું થયું હોય તો પણ તે આવિક (બકરા-ગાડર વિગેરે)ની ઉનનું કપડું

અપવિત્ર થતું નથી, અર્થાત્ સર્વદા પવિત્ર જ રહે છે. આ પ્રમાણે ઉનના કપડામાટે અનિરા ઋષિએ કશ્મલ પદાર્થનો સ્પર્શ થાય તો પણ તે અપવિત્ર થતું નથી એમ લખ્યું છે. જો આવું હોય તો પછી ઉનનાં કપડાથી વીંટાયેલા બીજા કપડાના સ્પર્શમાં તો દોષ ક્યાંથી જ લાગુ પડે! ન જ પડે. માટે જે સદાચાર છે તેને દુષ્ટ ન ગણવો એમ નિશ્ચય સમજવો.

મૂત્ર વિગેરેનો વસ્ત્રને જો સ્પર્શ થાય તો તે તો દૂષિત જ થાય છે તેમ 'અપરાર્ક' ગ્રન્થમાં 'યમ' કહે છે. જો પેશાબ, વિષ્ઠા, વીર્ય અથવા રુધિર થી વસ્ત્ર દૂષિત થાય તો જલથી તે કપડું ધોઈ નાખવું. જો ધોઈ નાખવાથી શુદ્ધ ન થાય તો તેટલા ભાગને કાપી નાખવો અથવા બાળી નાખવો. એમજ મદ્ય(મદિરા) વિગેરેના સ્પર્શમાં પણ સમજી લેવું. એઠાના સ્પર્શમાં તે કપડું ધોઈ નાખવું એ બાબત અર્થથી જ સિદ્ધ થાય છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ બીજાં કેટલાંએક વચનો લખેલાં છે જેમાં વસ્ત્રોની શુદ્ધિ જણાવેલી છે. જેમકે "ખારો, જલ તથા ગોમૂત્ર થી ઉનનું કપડું તથા 'કૌશિક' નામનું કપડું શુદ્ધ થાય છે. શ્રીફલ(બિલાં) થી 'અંશુપદ' નામનું કપડું શુદ્ધ થાય છે અને અરીઠાથી નેપાલ દેશના ધાબળાઓ શુદ્ધ થાય છે. ધોળા સરસવથી 'ક્ષોમ' નામનું કપડું શુદ્ધ થાય છે" આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે, પરન્તુ હાલમાં તે-તે કપડાના ધોનારાઓ તે-તે કપડાને ધોઈ આપે છે. માટે તે વચનોનો આહીં સઙ્ગ્રહ કરવામાં આવતો નથી.

શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કધધમાં લખ્યું છે કે અપવિત્ર પદાર્થથી જે કપડું લેપવાળું થાય અને તે લેપ જે પદાર્થથી નષ્ટ થઈ વસ્ત્ર પાછું પોતાની પ્રકૃતિ(સ્વરૂપ)ને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે પવિત્ર તરીકે ગણવું. આ પ્રમાણે ફલના તુલ્યપણાનો ભગવાને આદર જણાવેલો છે માટે તે કપડાંને ધોવા પછી પ્રોક્ષણાદિ કરવું યોગ્ય જ છે. વળી અનિરાઋષિ કહે છે કે ઘણી કીમ્મતનાં ઉનનાં કપડાં વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય-ચન્દ્રમાના કિરણોથી પવિત્ર થાય છે. એમજ દોરી-દોરડાંની પણ વસ્ત્રમાફક જ શુદ્ધિ કરવી. જેમકે વ્યાસજી કહે છે કે "કપડું જલથી તથા માટીથી પવિત્ર થાય છે. અને દોરી-દોરડાં તથા છાલ, પાન, પંખા વિગેરે કપડારૂપ તે પણ તેનાથી જ શુદ્ધ થાય છે" દોરી વિગેરે જો અતિદુષ્ટ થઈ ગયું હોય તો તેટલા ભાગનો ત્યાગ કરવો. લોકમાં જેને 'નવાર'(ખાટલાની દોરી) કહેવામાં આવે છે તે પણ એક જાતનો દોરીનો પ્રકાર છે માટે તેને માટે પણ તેમજ કરવું.

15. પાત્ર વિગેરેનો શુદ્ધિ વિચાર

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ કહે છે કે "સોનાનું પાત્ર, રૂપાનું પાત્ર, અબ્જપાત્ર(મોતી શંખ છીપનું પાત્ર), ઊર્ધ્વપાત્ર (યજ્ઞસમ્બન્ધી ખાંડનીઓ વિગેરે પાત્ર), ગ્રહપાત્ર (યજ્ઞમાં સોમરસ સ્થાપન કરવાનું પાત્ર), પથ્થરનાં પાત્ર, વાસ્તુક વિગેરે શાક, રજ્જુ (બાંધવામાટે તથા છોડવામાટે દોરી) તથા આદુ વિગેરે ફળ, આંબા વિગેરેનાં ફળ, વસ્ત્ર, વાંસ વિગેરેનાં પાત્ર, બકરી વિગેરેનાં ચામડાં, છત્ર વિગેરે બીજાં લૌકિક પાત્રો, યજ્ઞસમ્બન્ધી 'ચમસ' પાત્રો. આ

બધા પત્રોની શુદ્ધિ જળથી થાય છે" આ ઉપર કહેલાં સુવર્ણ વિગેરેનાં પાત્રો, વિના લેપવાળાઓને, જો એઠા થાય તો જલથી ધોઈ નાખવાથી શુદ્ધિ થાય છે અને જો એઠાનો સ્પર્શ ન થાય તો ધોવાની કાંઈ જરૂર નહીં. આ શુદ્ધિ લૌકિક અને વૈદિક સાધારણ છે એમ જાણવું.

ઉપર કહેલાં વચનોમાં શાક વિગેરેનું પણ ગ્રહણ છે તેથી એમ સમજવું કે પાકાદિ માટે અન્ન વિગેરેથી ભરેલાં પાત્રોનું તથા શાક વિગેરેનું પીરસવાપણાની નિવૃત્તિમાટે ધોઈ નાખવાનું વિધાન કૈમુતિક ન્યાયથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ ગ્રન્થકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે. સમુદાયથી ભરેલા પાત્રો પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, કારણ કે ધાન્ય વિગેરેને માટે પ્રોક્ષણ કરવું કહેલું છે માટે.

હવે લેપવાળાં પાત્રોની શુદ્ધિ કહે છે કે "ચરુ, સ્રુક્, સ્રુવ (યજ્ઞસમ્બન્ધી પાત્ર), ઘી-તેલની ચીકાશવાળાં હોય તો ગરમ જળથી ધોઈ નાખવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે" એમ વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે. એઠાં ન હોય અને જરા લેપવાળાં હોય તો પણ તે પ્રમાણે શુદ્ધિ કરવી. પ્રથમ ચરુ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે તે લેપવાળાપણું જણાવવામાટે છે. અને જો લેપવિનાનાં પાત્રો હોય તો ગરમાશવાળાં જલનું પ્રયોજન રહે નહીં. "લેપવિનાનું સોનાનું પાત્ર જલથી શુદ્ધ થાય છે. અને મોતી શંખ છીપ ના વાસણ તથા પથ્થરનું પાત્ર અને રૂપાનું વાસણ અનુપસ્કૃત(લેપાદિરહિત) કેવલ જલથી શુદ્ધ થાય" આ પ્રમાણે મનુનું વચન છે. તેથી એમ જણાય છે કે કેવલ પાત્ર તેણે કહ્યાં છે એ પ્રમાણે અમને (ગ્રન્થકાર કહે છે) ભાસે છે. અપરાર્ક પણ એમજ કહે છે કે મનુનું વચન જે છે તેનો એવો અર્થ છે કે લેપાદિરહિત જેમાં કાંઈ પણ નાખેલું નથી એવું પાત્ર, એમ અર્થ જણાવ્યો છે. મેધાતિથિકહે છે કે અત્યન્ત 'અનુપહત' એટલે પદાર્થના બિલકુલ સ્પર્શવિનાનું પાત્ર એમ અર્થ સમજવો. પાણિની ઋષિએ સૂત્રમાં 'વૈકૃત' શબ્દ ગણેલો છે તે ઉપરથી પણ એવો અર્થ માલમ પડે છે કે ચિત્રવિચિત્ર રેખા વિગેરેથી રહિત પાત્ર. તે પણ યોગ્ય છે. કારણ કે જે પાત્રમાં કાંઈ રેખાઓ અથવા ખાડા-ખપચા વિગેરે હોય તો તેમાં અન્નાદિ ભરાઈ રહે તો પછી કેવલ જલથી તે પાત્ર સાફ થઈ શકતું નથી. માટે પાણિનીએ પણ કહેલો અર્થ ઉચિત જ છે.

'નિર્ણયામૃત' ગ્રન્થમાં પણ એમજ લખ્યું છે કે જે પાત્ર ઘણા લીંપાઈ ગયા હોય તે બાબતમાં મનુ કહે છે કે "તૈજસ પાત્રો અને મણીનાં પાત્રો અને પથ્થરનાં પાત્રો રાખ, જલ તથા માટી થી શુદ્ધ થાય છે" વિદ્વાનો કહે છે કે અહીં 'તૈજસપાત્ર' એટલે ધાતુનાં પાત્રો સમજવાં. જેમકે સોનું, રૂપું, કાંસું, લોઢું, કલઈ, સીસું આટલા ધાતુઓને 'તૈજસધાતુ' તરીકે કહે છે. માટે આ ઉપરથી તેના પાત્રો એમ સમજવું. અહીં 'કાંસું' એ શબ્દથી પીતલ પણ સમજી લેવું. કારણ કે બ્રહ્માણ્ડપુરાણમાં કાંસું તથા પીતલ એ બેયનો ધાતુપાત્રોમાં પાઠ લીધેલો છે. 'જસત' ધાતુ સીસાનો જ એક ભેદ છે. (ગ્રન્થકાર કહે છે કે) મને અહીં એમ ભાસે છે કે બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં એમ લખ્યું છે કે

"હંમેશ નવીન વાસણથી રસોઈ કરવી. અથવા એક પખવાડીયું પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી નવીન પાત્રથી જ રસોઈ કરવી અને પછી તે પાત્રોને નાખી દેવાં અને સ્થાન શુદ્ધ કરી પૂજા કરનારે પાકથી નિવૃત્ત થવું"

આ પ્રમાણે ભગવાને શ્રીનન્દજીને વૈષ્ણવબ્રાહ્મણનાં ધર્મોમાં હંમેશ રસોઈનાં વાસણો રસોઈ કરી કાઢી નાખવાને જણાવ્યું છે. પરન્તુ માટી સિવાય બીજી જાતનાં વાસણો હંમેશ ત્યાગવા અશક્ય છે, તેવાં વાસણો અગ્નિની જવાલાથી મેશવાળાં થાય છે માટે તેને દૂર કરવી. એમ કરવાથી તે વાસણ નવીન થયું ગણવામાં આવે છે એવો એક પક્ષ છે. અને સદાચાર પણ તેવો જ છે તેથી માલમ પડે છે માટે માટીથી અથવા રાખથી તે વાસણની મશકાઢી નાખવી. કાંસાના પાત્રનો લેપ રાખથી દૂર થાય છે માટે ત્યાં રાખ જ લેવી. લેપવિનાનાં પાત્રોની, થોડા લેપવાળાં પાત્રોની અને ઝાઝા લેપવાળાં પાત્રોની શુદ્ધિ ઉચ્છિષ્ટ લેપવાળાં પાત્રોની બરાબર જ છે એમ સમજવું. અને એ જ સદાચાર સમ્મત છે.

ઉચ્છિષ્ટનો સ્પર્શ બે પ્રકારનો બને છે એક નીચલા અનમાં તથા બીજા ઉપરના અનમાં. ઉપરના અનને ઉચ્છિષ્ટનો સ્પર્શ થયો હોય તો જે અન એઠું થયું હોય તે અન માટીથી ધોઈ નાખવું. તેમજ નીચલા અનને જો એઠાંનો સ્પર્શ થયો હોય તો અથવા એઠા માણસના હાથનો સ્પર્શ થાય તો જે અનને ઉચ્છિષ્ટનો સ્પર્શ થાય તે અપવિત્ર પદાર્થથી લીંપાયેલા અનની જેમ શુદ્ધિ કરવી ઘટે તેમ તે ઠેકાણાની શુદ્ધિ કરવી એમ મને ભાસે છે.

ચાંમડાની બાબતમાં યાજ્ઞિકદેવવિરચિત સ્મૃતિસારમાં કહ્યું છે કે "ગોમૂત્રના જલથી શૂર્પ(સુપડું) શુદ્ધ થાય છે. ધૂપથી તેલ વિગેરેની કુપિયો શુદ્ધ થાય છે અને ગોમૂત્ર તથા ધોળા સરસવથી ચામડું શુદ્ધ થાય છે" વળી બીજું પણ કહ્યું છે કે "ત્રણ દિવસ રાખ માટી અને જલ થી, ત્રણ દિવસ ત્રિફળા(હરડાં બેડાં આમળાં)થી અને સાત રાત કષાય(કાઢા)થી ચર્મની શુદ્ધિ કરવી. એક પલ (બે અથવા ચાર તોલાં) રાખ, તેથી બમણી માટી અને તેથી ત્રણગણો કાઢો અને ત્રણગણી ત્રિફળા લેવી. આંબો, જાંબુ, આમળી, પીપર, પીપળો, ઉંબરો, વડ આ સાત વૃક્ષના કાઢાથી ચર્મ શુદ્ધ કરવું" આ શુદ્ધિ અલ્પ ઉપઘાત વિષયક જાણવી.

16. ઉચ્છિષ્ટના સ્પર્શવાળા પાત્રનો શુદ્ધિવિચાર

શંખ કહે છે કે

"બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ના ઉચ્છિષ્ટ સ્પર્શથી એક વાર માંજી નાખવાથી પાત્રની શુદ્ધિ થાય અને શૂદ્રના ઉચ્છિષ્ટ સ્પર્શથી ચાર વખત માંજવાથી શુદ્ધ થાય છે, એટલે અગ્નિમાં તપાવી હાથધોઈ યત્નથી તે પાત્રને ધોવું અને પછી ગાયના શીંગડાનો સ્પર્શ કરાવવો. ત્યારે તે પાત્ર પવિત્ર થાય"

આ પાત્ર કાંસ્યપાત્ર સિવાયનું સમજવું. કારણ કે કાંસાના પાત્રની આગળ વધારે શુદ્ધિ કહેવાશે માટે. 'મર્યાદાસિન્ધુ' નામક ગ્રન્થમાં પાત્રોની શુદ્ધિ બાબત એમ લખ્યું છે કે 'શંખ' નામક ગ્રન્થકાર કહે છે કે

"દાંત તથા શીંગડા નાં પાત્રોની શુદ્ધિ સરસવના કલ્ક(સરસવ વાટેલાનો પીડો)થી કરવી. ફલ તથા પાત્રો ની ગાયના વાળથી શુદ્ધિ કરવી અને હાડકાં કે તેનાં પાત્રોની શીંગડાના પાત્ર માફક શુદ્ધિ કરવી"

આ શુદ્ધિ અલ્પસંસર્ગ માટે છે એમ સમજવું. અધિક સંસર્ગ થયો હોય તો વાયુપુરાણમાં શીંગડાનાં પાત્રોમાટે ઘસાવી નાખવાથી શુદ્ધિનો વિધિ લખ્યો છે તેમ જાણવું.

વળી મનુ કહે છે કે "અગ્નિ અને જલ ના સંયોગથી સુવર્ણ અને રજત(રૂપું) બને છે(શોભે છે). માટે તે બેનો સંયોગ ઘણા ગુણવાળો જાણવો" વેદમાં એમ લખ્યું છે કે "અગ્નિએ વરૂણની સ્ત્રીની કામના કરી" આ બાબત જ્યાં લખી છે તે અર્થવાદમાં સોના-રૂપાની જલ અગ્નિના સંયોગથી પેદાશ કરી છે માટે તેની શુદ્ધિ તેના કારણથી વધારે ઉત્તમ જાણવી. વળી ત્રાંબું, લોઢું, કાંસું, પીતળ, કલઈ, સીસું આટલા ધાતુઓનું પવિત્રપણું ખાર, ખટાશ અને જલ થી યથાયોગ્ય કરવું. હારીતઋષિ તો એમ કહે છે કે

"કાંચન, શંખ અને છીપ તેની શુદ્ધિ જલથી કરવી અને તેલ, ઘી વિગેરે ચીકાશ તથા બીજા પદાર્થોવાળાં તે પાત્રોની શુદ્ધિ જવ, ઘઉં, મટર, અડદ, મસૂર, મગના લોટથી તથા ગોબરથી ધોઈ નાખવાથી થાય છે. ખટાશ અને ખાર થી ત્રાંબાનાં પાત્રોની શુદ્ધિ થાય છે. રાખથી કાંસાનાં પાત્રોની શુદ્ધિ થાય છે. કીટોડો ચડી ગયેલાં લોઢાનાં પાત્રોની શુદ્ધિ કાનસ તથા તેલ ઘસાવાથી થાય. પથ્થરનાં પાત્રોની શુદ્ધિ રેતી ઘસવાથી થાય. મણિમય પાત્રોની શુદ્ધિ પથ્થરના ઘસવાથી માંજવાથી થાય છે. કાષ્ઠનાં પાત્રોની શુદ્ધિ ઘસાવાથી થાય છે. અને માટીનાં પાત્રોની શુદ્ધિ બીજી વાર અગ્નિમાં પકાવવાથી થાય છે. પાંદડાં વિગેરેનાં પાત્રો(જેમ કે સાદડી, ફડાના પંખા, ઘાસની ઝાંપી, ઝાંપા કંડણી કરંડીયા ઇત્યાદિ પાત્રો)ની શુદ્ધિ ગોમૂત્ર, ગોમય અને બીલી ના ફળથી થાય છે. અને વળી એમ પણ લખ્યું છે કે જલવાળી ગાયના વાળની દોરીથી ફલોની યા ફલપાત્રોની કમણ્ડલૂ વિગેરે યોગીયોનાં પાત્રોની શુદ્ધિ કરવી એમ જાણવું"

શુદ્ધિ કરવી એટલે જે પદાર્થ તે પાત્રમાં નાખવામાં આવ્યો હોય તે પાત્રની શુદ્ધિ કરવી. એટલે એમ સમજવું કે તે ચીજનો તેમાંથી સ્પષ્ટ ગન્ધ દૂર થઈ જાય ત્યારે તે શુદ્ધ થયું કહેવાય એમ જાણવું. આગળ કહી ગયા છીએ કે "સ્નેહવૈવર્ણ્યોપહત" એટલે ઉચ્છિષ્ટ વિગેરેની ચીકાશવાળું તે પાત્ર એમ અર્થ સમજવો. આગળ કહી ગયા કે જવ વિગેરેનો લોટ લઈ સાફ કરવું. અટલે એમ સમજવાનું છે કે ઉપર કહેલાં અન્નનો લોટ લેવો, તેમાંથી જેનો મળે તે લેવો એમ અર્થ સમજવાનો છે. ઉપર કહી ગયા કે લોહપાત્રની શુદ્ધિમાટે કાનસ ઘસવું. એ ઠેકાણે એમ સમજવાનું કે સજીયો, છુરી વિગેરે હથીયારો શોધવામાટે તે કાર્ય કરવું. પણ કડાયાં કે કડાઈ ની શુદ્ધિ કરવી હોય તો-તો રેતી લઈને ઘસવાથી શુદ્ધિ થાય છે

એમ જાણવું. પથ્થરનું ઘસવું તથા માંજવું, આ બે કાર્ય સોની વિગેરે લોકો જાણે છે કે જે પથ્થરના ઘસવાથી તે પાત્ર ઉજ્જવલ થઈ જાય છે એમ જાણવું.

કાંસાનાં વાસણમાટે ઉપર કહી ગયા તેથી વધારે પણ શુદ્ધિ લખી છે તે પરાશર, શાતાતપ અને આપસ્તમ્બ કહે છે કે

"પશુ અથવા ગાય-બેલોએ સુંઘેલાં કાંસાનાં પાત્રો અને શૂદ્રનાં એઠાં થયેલાં કાંસાનાં પાત્રો દશખારથી શુદ્ધ થાય છે. અને તે પાત્રો કાગડા કૂતરાંના સ્પર્શવાળાં હોય તો પણ દશ વાર માંજી સાફ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે"

એમ નિર્ણયામૃત તથા અપરાર્ક પણ કહે છે. 'શંખ' નામના ગ્રન્થકાર આ બાબતથી પણ વધારે કહે છે કે જે કાંસાનું પાત્ર સૂતિકાએ ઉચ્છિષ્ટ કર્યું છે અથવા મદ્ય વિગેરે(દારૂ)ના સ્પર્શવાળું છે તો પણ તેને તાવ દેવો નહીં, ફક્ત એકવીશ વાર માંજવાથી શુદ્ધ થાય છે. કાંસાના પાત્ર સિવાય બીજા તૈજસ ધાતુનાં વાસણો જો સૂતિકાનાં એઠા વિગેરેના થોડા સ્પર્શવાળાં થયાં હોય તો જવ વિગેરેના લોટથી એકવીશ વાર માંજવાથી શુદ્ધિ થાય. પરન્તુ કાંસાના પાત્રને તપાવવું નહીં. એમ અપરાર્કના કથનથી જણાય છે. નિર્ણયામૃતનો એવો મત છે કે શોધક પદાર્થમાં સાત પદાર્થ ગણેલા છે. તો એક પદાર્થેથી ત્રણ-ત્રણ વાર શુદ્ધિ કરવી. એટલે સાત તેરી એકવીશ વાર માંજવાથી તૈજસ પાત્રથી શુદ્ધિ કરવી. પરન્તુ કાંસ્યપાત્રની શુદ્ધિ તો માર્જન(માંજવું) તથા તાપનથી થાય. આ બાબતમાં અપરાર્કનું કથન યુક્ત છે. સ્મૃત્યન્તરમાં એમ લખ્યું છે કે કાંસાને મદ્યનો લેપ કરવામાં આવ્યો હોય તો તાપ આપવો. એટલે કાંસાપાત્રમાં મદ્ય ભરવામાં આવ્યું હોય તો તાપ આપવો. પરન્તુ ઉચ્છિષ્ટની અપવિત્રતા મદ્ય કરતાં અલ્પ છે. માટે જરૂર પડતા જ તાપ આપવો યુક્ત છે. અપરાર્ક તથા નિર્ણયામૃત માં આદિત્યપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે

"સુવર્ણ, રૂપું, પથ્થર, છીપ, રત્ન, કાંસ્ય, લોહ, ત્રાંબુ, પીતલ કલઈ, સીસું આટલા ધાતુનાં પાત્રો લેપ વિનાનાં કેવલ જલથી શુદ્ધ થાય. અને જો શૂદ્રના એઠાના સંસર્ગવાળા હોય તો ખાર ખટાઈ અને જલથી શુદ્ધ થાય છે"

માંજવું યથાયોગ્ય કરવું. ચૌદ વખત અથવા દશ વખત કરવું, આ પ્રમાણે વચનાન્તર છે માટે તેમ કરવું.

મર્યાદાસિન્ધુમાં બ્રહ્મપુરાણમાં ખાર, ખટાઈ અને જલ થી શુદ્ધિ કરવી એમ કહીને આગળ જણાવ્યું છે કે

"સૂતિકા, શબ, વિષ્ઠા, પેશાબ અને રજસ્વલા આટલાનાં સ્પર્શવાળાં કાંસાના પાત્રો શુદ્ધિમાટે અગ્નિમાં નાખવાં, પરન્તુ અગ્નિ જેટલો સહન કરી શકે તેટલો જ દેવો"

પ્રથમ તે પાત્રને ધોઈ નાખવું. પછી જેટલો અગ્નિ સહન કરી શકે એટલે કે જેટલા અગ્નિથી તે પાત્રનો નાશ ન થાય તેટલો અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે સર્વ વ્યાખ્યાકારોએ વ્યાખ્યા કરી છે.

આનો આ સાર છે કે

"બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય નાં ઉચ્છિષ્ટ પાત્રો અને લેપવિનાનાં માટીનાં વાસણો ઉચ્છિષ્ટ પુરુષના સ્પર્શથી પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અને લેપવાળું પાત્ર અવચૂડન(અગ્નિસંયોગ) કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. લેપવગરનું માટીનું વાસણ અથવા પાત્રસમુદાય, પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને સલેપ માટીનું વાસણ અગ્નિસંયોગ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે"

એમ બૃહસ્પરાશરનું વચન છે.

એઠા હાથવિગેરેનો સ્પર્શ થાય તો પણ અગ્નિસંયોગ, એટલે તે માટીના પાત્રનું રૂપ વિગેરે બદલી જાય એવો અગ્નિસંયોગ કરવો. લાંકડાં વિગેરેનાં પાત્રોને ઉચ્છિષ્ટ પુરુષનો સ્પર્શ થાય તો હરકત નહીં. અથવા તે પાત્રો ઉપર પ્રોક્ષણ કરવું. લેપવાળાં પાત્રો હોય તો ઘસાવવું અને એઠાં લેપવાળાં પાત્રોનો અથવા એઠાં લેપવાળા હાથવિગેરેથી પાત્રનો સ્પર્શ થાય તો તે કાષ્ઠનાં વાસણો અથવા શીંગડાનાં વાસણો ઘસાવી નાખવાં. તેમજ વૈદલપાન વિગેરેના પંખા વિગેરેઓને પ્રક્ષાલન કરવાથી શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે. ગોમૂત્ર, ગોબર(બિલાં વિગેરે)ના ઘસવા પૂર્વક જલથી ધોઈ નાખવું.

અહીં જો કે કાચ તથા કાગળ ના વાસણોની શુદ્ધિ ક્યાંય લખાયેલી નથી તેથી લખી નથી. છતાં વિષ્ણુધર્મોત્તરના બીજા કાણ્ડના દ્રવ્યશુદ્ધિના અધ્યાયમાં કાચના વાસણની શુદ્ધિ કહી છે. કાચના વાસણોની શુદ્ધિ કેવળ જલથી થાય છે. કાગળનાં વાસણની શુદ્ધિ તો ત્યાં પણ કહી નથી.

ચીનાઈ પાત્રને કોઈ એમ કહે છે કે કાચ વિશેષ છે અથવા માટીનો વિકાર છે. કોઈ કહે છે કે કોઈ જાતનાં કોડાનો વિકાર છે. જો કોડાંનો વિકાર માનીએ તો મોતી, શંખ, છીપ વિગેરેનો વિકાર માનવો જોઈએ. જો એમ માનીએ તો, અલ્પઅપવિત્રતા થઈ હોય તો જલથી શુદ્ધિ જાણવી. મધ્યમ અથવા અત્યન્ત અપવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય તો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. હાડકાનાં માનવામાં આવે તો તક્ષણ (અગ્નિસંયોગ) કરવાથી શુદ્ધિ શક્ય છે. પરન્તુ તે તક્ષણ કરવું અશક્ય છે. માટીના કે કાચના માનતાં જલથી અને અગ્નિસંયોગથી શુદ્ધિ જાણવી. પરન્તુ ચીનાઈ વાસણો શિષ્ટ લોકો સ્વીકારતા નથી. કારણ કે તેની પેદાશ ઘણી જ હલકી તરેહથી થાય છે. તેની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર 'અર્કપ્રકાશંખ નામના વૈદ્યકગ્રન્થમાં રાવણે આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે :

"શિવજી કહે છે કે હે પ્રિયા પાર્વતી! જુના હાડકાની માટી કરવાનો પ્રકાર કહું છું તે સાંભળ. શિલાજીતને ઠેકાણે એક મનોહર ખાડો કરવો. તે ખાડામાં જાનવરોના હાડકાના ઢગલા નાખવા. તેમાં સાજીખાર, માહાખાર, માટીનો ખાર, લૂંણ, ગન્ધક અને ગરમ જલ નાખવા. અને નાનાપ્રકારના મૂત્રો તેમાં નાખવા. એ પ્રમાણે છ માસ સુધી પથ્થર તથા માટી રાખી તેની ઉપર હાડકાં નાખવાં. અને તે ઉપર અગ્નિની ભઠ્ઠી કરવી. એમ ત્રણ વર્ષ કરવાથી સર્વ પથ્થરમય એક ભાગ થઈ જાય છે. પછી તેમાંથી તે ચૂર્ણ બહાર કાઢી તેનાં પાત્રો બનાવવાં"

આ પ્રમાણે તે પાત્રોની બનાવવાની રીત છે.

કાગળનાં પાત્રોનું યથાયોગ્ય શોધન, પ્રોક્ષણથી, ધોવાથી તથા શોષણથી કરવું. કારણ કે સણપણું તે પાત્રોને હોય છે માટે. મિતાક્ષરામાં ક્ષૌમવસ્ત્ર માફક સણની શુદ્ધિ કહી છે. માટે મને (ગ્રન્થકાર કહે છે કે) એમ ભાસે છે કે બીજા તૈજસ ધાતુવિનાનાં પાત્રોની શુદ્ધિ પ્રથમ કહેલાં યાજ્ઞવલ્ક્ય, હારીત વિગેરેનાં વચનોથી જાણવી.

લેપ વિનાનું કાંસા સિવાયના ધાતુના પાત્રને ઉચ્છિષ્ટ એવા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યો એ અનુચ્છિષ્ટ અન(વગર એઠાં અન)થી સ્પર્શ કર્યો હોય તો તે પાત્ર દૂષિત થતું નથી. એઠા હાથવિગેરેથી સ્પર્શ કરવામાં આવે તો એકવાર માંજવાથી શુદ્ધિ થાય. ત્રિવર્ણની સૂતિકા તથા રજસ્વલા ના સ્પર્શથી અપવિત્ર થયેલું પાત્ર એકવીશ વાર માંજવાથી શુદ્ધ થાય છે. અને સૂતિકા તથા રજસ્વલા ના એઠાથી અપવિત્ર થયેલું પાત્ર યોગ્ય અગ્નિ દીધા બાદ પૂર્વોક્ત રીતિથી માંજવાથી શુદ્ધ થાય છે. એમ રજસ્વલાના સ્પર્શમાં પણ સમજી લેવું.

ઉચ્છિષ્ટ શૂદ્રના સ્પર્શમાં ધોઈ નાખવાથી શુદ્ધિ થાય છે. શૂદ્રોચ્છિષ્ટ પાત્રને ચાર વાર માંજવાથી તથા યોગ્ય અગ્નિ દીધા બાદ ગાયના શીંગડા સ્પર્શ કરાવવો. ગાયના સુંઘવામાં પણ એમ જ સમજવું.

કાંસાનું પાત્ર ત્રિવર્ણનું ઉચ્છિષ્ટ થયેલું માંજી નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. એઠા અનના સ્પર્શમાં એક વાર માંજવાથી શુદ્ધિ થાય છે. અને શૂદ્રનું એઠું હોય તો દશ વાર ખારથી માંજવું તથા અવચૂડન કરવું. તે અવચૂડન જેટલું સહન થઈ શકે તેટલું કરવું. ગાય-બેલના સુંઘવામાં પણ એમજ. શૂદ્રની સ્ત્રી અથવા સુવાવડી સ્ત્રીનું એઠું થયેલું કાંસાનું પાત્ર કાઢી નાખવું. એટલે ઉપયોગમાં ન લેવું. અનિરા ઋષિ કહે છે કે કાંસાના વાસણમાં જે માણસ કોગળા કરે અથવા પગ ધોય તો છ માસ પર્યન્ત જમીનમાં રાખી તે પાત્રને પાછું પૂર્વે જેવું ઉજ્વલ હોય તેવું કરી લેવું. અહીં કાંસાનું વાસણ જ નહીં પણ પિતલના વાસણમાટે પણ સમજી લેવું એમ અમને(ગ્રન્થકારને) જણાય છે.

17. અપવિત્ર પદાર્થનો કોઈને સ્પર્શ થાય તો તેની શુદ્ધિ કરવાનો વિચાર.

અમેધ્ય એટલે અપવિત્ર વસ્તુ દેવલઋષિએ આ પ્રમાણે ગણેલી છે : માણસનું હાડકું, શબ એટલે કે પશુ વિગેરેનું એટલે ઉંદર, અંધીચીચી પર્યન્તનું શબ જાણવું. કદાચિત્ ઉંદર, ચીચી સિવાયના પ્રાણીના શબમાટે સન્દેહ થાય તો અલ્પપ્રાણીની કીટમાં ગણના છે માટે પ્રોક્ત વિષય યુક્તિ યુક્ત છે એમ જાણવું. અર્થાત્ અહીં ઉપર પ્રમાણે શબનો અર્થ સમજી લેવો. વિષ્ઠા એટલે માર્જાર પર્યન્તની વિષ્ઠા અને મૂત્ર પણ સમજી લેવું. વીર્ય, આર્તવ, વસા, મેદ, અશ્રુ(આંસુ), આંખના ચીપડાં, સળખમ અથવા કફ અને મદ્ય આટલાં પદાર્થો અપવિત્ર તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. ઉંદરની વિષ્ઠા અન્નમાંથી કાઢી દૂર કરવું તેમ કરવાથી

અત્યન્ત દોષપણું દૂર થઈ જાય છે. હવે મદ્ય(દારૂ) બાર પ્રકારનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તે પુલસ્ત્યઋષિ આ પ્રમાણે જણાવે છે

"પાનસ(ફણસનું મદ્ય), દ્રાક્ષ(ધ્રાખનો દારૂ), માધૂક(મહુડાનો દારૂ), ખજૂરનું મદ્ય, તાલનું, શેરડીના રસનો દારૂ, મધનું મદ્ય, 1તૈર નામનું મદ્ય, અરિષ્ટ નામનું મદ્ય, મૈરેય નામનું મદ્ય, નાળીયેરનું મદ્ય અને માહા નીચમાં નીચ બારમું સુરા નામનું મદ્ય. એ પ્રમાણે બાર પ્રકારનાં મદ્ય ગણેલાં છે"

તેમાં બીજા અગીયાર મદ્ય તો સમાન છે પણ બારમું સુરા નામનું મદ્ય સર્વ મદ્યમાં અધમ ગણેલું છે એમ જાણવું.

હવે તૈજસ પાત્રો એટલે સુવર્ણ, ત્રાંબું, રૂપું, કાંસ્ય, લોહ, કલઈ અને સીસું આટલી ધાતુનાં પાત્રો તે તૈજસ પાત્ર સમજવાં. તે તૈજસ પાત્રોને પૈશાલ વિગેરેથી 2ઉપઘાત થાય ત્યારે તેની શુદ્ધિ અપરાર્ક તથા નિર્ણયામૃતમાં બૌધાયને આ પ્રમાણે કહેલી છે :

"તૈજસ પાત્રોને મૂત્ર, વિષ્ઠા, વીર્ય, રૂધિર, શબ અને મદ્ય નો અત્યન્ત સ્પર્શ થાય તો આવર્તન(અગ્નિના તાપથી રસ કરાવી નવીનતા કરવી) કરવું. અને જો અલ્પ સંસર્ગ થાય તો પરિલેખન(એટલે ચોતરફથી શસ્ત્રોવડે અવયવપાત્રના ઘસાવી નાખવારૂપ કર્મ) કરવું. અને ફક્ત સ્પર્શ જ જો થાય તો એકવીશ વાર રાખથી ચોતરફથી માંજી નાખવું. અને તૈજસ સિવાયના બીજા પાત્રોને જો તેવો સ્પર્શ થાય તો ઉત્સર્ગ(ત્યાગ) કરવો"

પાત્રોને માંજી નાખવાની બાબતમાં 'હારીત' નામના ગ્રન્થકારે તથા શાતાતપે આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે "સોના, રૂપા, ત્રાંબા, કલઈ, કીટોળાવાળું લોઢા, પીતળ, સીસા અને સાધારણ લોઢા નું પાત્ર, પથ્થરના ઘસવાથી પવિત્ર થાય છે" તેમજ બીજી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે કાંસાનું વાસણ મદ્યથી ઉપલિપ્ત (લેપવાળું) થતું નથી તે પાત્ર રાખથી પવિત્ર થાય અને જે કાંસાનું પાત્ર મદ્ય અથવા મૂત્ર યા વિષ્ઠાથી લેપવાળું થાય તે કાંસાનું પાત્ર તાપ અને ઘસાવવાથી પવિત્ર થાય છે. અને જો ત્રાંબાનું પાત્ર અપવિત્ર થયું હોય તો તે ત્રાંબાનું પાત્ર ખટાશથી પવિત્ર થાય છે, પરન્તુ જો તે પાત્ર માંસના લેપવાળું ન થયું હોય તો અને જો માંસના લેપવાળું થયું હોય તો, દાહ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

બૌધાયનની માફક વિષ્ણુ પણ કહે છે કે વિષ્ઠા, મૂત્ર, વીર્ય, શબ, રૂધિર ના લેપવાળાં 3તૈજસ પાત્રો 4આવર્તન કરવાથી, ઉલ્લેખન(ઘસવાથી), તાપ આપવાથી અને એકવીશ વાર રાખથી માંજવાથી પવિત્ર થાય છે. તૈજસ પાત્રોને વીર્ય, વિષ્ઠા, મૂત્ર, રુધિર તથા શબ વિગેરેનો ઘણો સંસર્ગ થાય તો અને ચાણ્ડાલ, સુવાવડી સ્ત્રી, રજસ્વલા, પતિત વિગેરેનો પણ જો ઘણો સ્પર્શ થાય તો, આવર્તન(અગ્નિના તાપથી ગાળી નખાવવું) કરવું. અને ઉપરનાઓનો જો થોડો સ્પર્શ થાય તો પ્રતાપન(બરોબર તપાવવું). અને જો ઉપર કહેલાઓનો સ્પર્શ જ માત્ર થાય તો એકવીશ વાર રાખ વિગેરેથી માંજી નખાવવું.

'અપરાર્ક' નામના ગ્રન્થકાર કહે છે કે એકવીશ વાર માંજવું અને ધોવું એમ વારંવાર કરતું જાવું. એ પ્રમાણે એકવીશ વાર કરવાથી શુદ્ધ થાય છે એમ એમનો મત છે.

નિર્ણયામૃતમાં પણ એમજ કહ્યું છે. તૈજસ પાત્રોને મૂત્ર વિગેરેનો સ્પર્શ થાય તો ફરીથી નવું કરાવવું. અથવા એમ ન બને તો ગોમૂત્રમાં રાખવું એ પણ યુક્ત છે. એમજ માંજાર, પલ્લી વિગેરેના મૂત્રાદિકનો અત્યન્ત સ્પર્શ થાય તો ઉપર કહેલ પ્રમાણે જ શુદ્ધિ કરવી.

તેમજ તમરા વિગેરે હલકા જીવો શાક વિગેરેમાં પડી રંધાઈ ગયા પછી જાણવામાં આવે અને પછી પાકના પાત્રમાં તે જાનવરના અવયવો લેપરૂપે જોવામાં આવે તો તે પાત્રને તપાવવું. અને 5અંધીચીચી, ઉંદર વિગેરે જાણવામાં આવે તો તે પાત્ર ઉલ્લેખન(ચોતરફથી અવયવનું ઘર્ષણ) કરાવવું. માછલી તથા જલજીવ વિગેરેના શબના સંસર્ગમાં પણ એમજ સમજી લેવું. તેમજ સ્પર્શ કરેલા પાત્રો જો ભોજનના પાત્રો હોય તો અલ્પ સ્પર્શ થવાથી રાખ વિગેરેથી માંજી નાખવું, સાક્ષાત્ જો સ્પર્શ થાય તો વધારે વખત માંજી નાખવું જોઈએ એમ જાણવું.

વળી ત્રાંબાના વાસણમાં દૂધ, દહીં રાખવામાં આવે અને કાંસાના પાત્રમાં મધ રાખવામાં આવે અને ગોળ અને આદુ ભેળું થાય તો તે મદ્ય જેવું અથવા મદ્ય જ સમજવું. પરન્તુ તેમાં ઘી ભેળું ન થવું જોઈએ એમ સ્મૃતિઓમાં વચનો છે. આવી જાતના અલ્પ અપવિત્રતાના સંસર્ગમાં તે પાત્રની માંજવાથી શુદ્ધિ થાય છે. માટે જ સદાચાર ચન્દ્રોદયમાં ષટ્ત્રિંશન્મતમાં લખે છે કે હોમ કાર્યમાં, દોહન કરવામાં, રાંધવામાં, પીરસવામાં અને સ્નાન, તર્પણ અને દાન માં ત્રાંબાના પાત્રમાં રાખેલું ગવ્ય (દૂધ, દહીં, ઘી, ગોબર, ગોમૂત્ર) દોષવાળું થતું નથી. એમજ દીવાના ફક્ત સ્પર્શમાં પણ જાણવું. તથા ગાય, બેલ વિગેરેના સુંઘેલાં પાત્રો દશ વખત માંજવાથી પવિત્ર થાય છે એમ પરાશર વિગેરેના વાક્યોમાં શુદ્ધિ જણાવી છે. 'શંખ' નામના ગ્રન્થકાર કહે છે કે કાળા પક્ષીના મુખના સ્પર્શવાળું પાત્ર ઘસવાથી શુદ્ધ થાય, પરન્તુ કેવલ માંજવાથી શુદ્ધ થતું નથી. કોઈ 'શ્વાપદ' નામના જાનવરના મુખના સ્પર્શથી અપવિત્ર થયેલું પાત્ર ઉલ્લેખન કરવાને યોગ્ય છે એવો પણ મત છે. કારણ કે તેનો નિષેધ શંખ જ જણાવે છે. માટે મૂલમાં 'મુખ' શબ્દ લખ્યો છે તે પરથી ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધિ સાબિત થાય છે. અનાન્તરના સ્પર્શમાં પણ તેમજ જાણી લેવું. 'શ્વાપદ' નામનું જાનવર માંજારથી કોઈ બીજી જાતનું જાણવું. 'વિજ્ઞાનેશ્વર' લખે છે કે માંજાર, દર્વીઅને પવન હંમેશ પવિત્ર જ છે. એજ યુક્ત પણ છે.

પાત્રસમુદાય હોય તો જે પાત્રને અપવિત્ર પદાર્થનો સ્પર્શ થાય તે જ પાત્ર અપવિત્ર થાય, બીજા નહીં, તે બાબત અપરાર્કમાં હારીત કહે છે કે સંહત પાત્રોમાં(પાત્ર સમુદાયમાં) જે એક પાત્રને અપવિત્રતાનો દોષ લાગુ પડે તેજ પાત્રને શુદ્ધ કરવું. પરન્તુ તે અપવિત્ર પાત્ર જેને અડ્યું હોય તેવાં બીજાં પાત્રોને શુદ્ધ કરવાની જરૂરી નથી. 'શંખ' નામક ગ્રન્થકાર પણ લખે છે કે પોતાના અથવા પારકાના સંયોગથી પેદા થનારો દોષ જે પાત્રનો જેણે કરીને જાય તો તેનું શોધન કરવું કહેલું છે. તે શોધન દ્રવ્યની શુદ્ધિ કરનારું સામાન્ય જાણવું. શોધનની રીત પૂર્વોક્ત હારીતના વચનને અનુસરનારી જાણવી.

જેની શુદ્ધિ શાસ્ત્રવચનોથી ન જણાય તેઓની શુદ્ધિ મર્યાદાસિન્ધુમાં શતાતપ કહે છે કે જે અપવિત્ર પદાર્થને જે એક સ્પર્શ કરે તો તે જ દૂષણને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને બીજો સ્પર્શ કરે તો તે દોષવાળો થતો નથી. આ વિધિ સર્વ પદાર્થો માટે સમજી લેવી. આ પરથી કાષ્ઠ વિગેરેમાં 7ચીવરાદિનો સંસર્ગ થાય તો તે સંસર્ગનું સ્વરૂપ વિચારી અશુદ્ધિની કલ્પના કરવી. માંજારની વિષ્ઠા વગેરેના સંસર્ગમાં તો એમ સમજવું કે તે વિષ્ઠા અપવિત્ર છે માટે તેને જો કોઈ બીજો પદાર્થ અડકે તો તે પણ અપવિત્ર બને, કારણ કે સદાચાર પણ તેવો જ છે માટે એમ જાણવું. બૌધાયન કહે છે કે લાકડાનાં પાત્રો એઠાંનાં કામમાં આવ્યાં હોય તો તે પાત્રોને ઘસાવવાં અને એઠાંના લેપવાળાં થયાં હોય તો તેને છોલાવવાં અને મૂત્ર, વિષ્ઠા, વીર્ય વિગેરેના દોષવાળાં થયાં હોય તો ત્યાગ કરવો. અહીં ‘અવલેખન’ શબ્દથી શસ્ત્ર અથવા વસ્ત્ર થી કાષ્ઠનાં પાત્રોને ઘસવું એમ સમજવું, ‘તક્ષણ’ એટલે છોલવું એ શબ્દ જુદો લખ્યો છે માટે ‘મર્યાદાસિન્ધુ’ ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે શબ, ચાણ્ડાલ અને વિષ્ઠા નો જો અલ્પ સંસર્ગ થાય તો પણ ઘર્ષણ(ઘસવું) કરવું. કોઈ એમ કહે છે કે વિષ્ઠાનો જો પાત્રને સંસર્ગ થયો હોય તો જ્યાં સુધી ગન્ધનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી છોલાવવું. અને શબ વિગેરેના સ્પર્શમાં માટી-પાણીથી ધોઈ નાખવું. કૂતરાં વિગેરેનો સ્પર્શ થયો હોય તો ચટાઈ આસન વિગેરેને ધોઈ નાખવાં એવો મત છે. તે ઠેકાણે પણ રસોઈ કામમાં આવતા પાત્રોનો તો ત્યાગ જ કરવો એમ અમને (ગ્રન્થકારને) ભાસે છે. શીંગડાં, દાંત, હાડકાના પાત્રોની પણ તેજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા જાણવી. મણિમયપાત્રોને માટે મૂત્ર વિગેરેનો સંસર્ગ થાય તો વિષ્ણુ કહે છે કે મણિમયપાત્રો, પથ્થરનાં પાત્રો, અબ્જપાત્ર(છીપ, મોતી વિગેરેનાં)ને સાત રાત્રિ પર્યન્ત જમીનમાં ડાટી રાખવાં અને એઠાંનો સંસર્ગ થયો હોય તો કશ્યપ કહે છે કે રેતીથી દાંતનાં, શીંગડાંનાં, શંખનાં, છીપનાં, મણિનાં પાત્રોની શુદ્ધિ કરવી. અપરાર્કનો પણ મત એમ જ છે. એમજ વાંસનાં, લાકડીનાં, નેતરનાં અને નિચૂલ(પનસ) વિગેરેનાં પાત્રોની શુદ્ધિ કાષ્ઠપાત્ર માફક કરવી. તેમાં પણ જો વાંસ, લાકડીનાં પાત્રોમાં કપડાં રાખવામાં આવતાં હોય તો પ્રયોજન(કાર્ય જરૂરી)નો વિચાર કરી ગન્ધ લેપનો જેવી રીતથી યોગ્ય નાશ થાય તેવી રીતે ધોઈને શુદ્ધિ કરવી. પાકેલાં અન્ન જો રાખવામાં આવતાં હોય તો તે પાત્રોનો ત્યાગ જ કરવો ઉચિત છે. માટીનાં વાસણની તો ફરીથી પકાવવાથી જ શુદ્ધિ થાય છે. અને તે પણ શુદ્ધિ કૂતરાં વિગેરેના સ્પર્શ દોષમાં જ કરવી, બીજાં સાધારણ દોષોમાં નહીં. તે બાબત મનુ કહે છે કે મદ્ય, મૂત્ર, વિષ્ઠા, કફ, દુર્ગન્ધિપદાર્થ, રૂધિર, આંસુ ના સ્પર્શથી થયેલું અપવિત્ર માટીનું વાસણ શુદ્ધ થતું નથી. પરન્તુ જો ફરીથી તેનો પાક થાય તો શુદ્ધ થાય છે. મર્યાદાસિન્ધુમાં પણ લખ્યું છે કે થૂંક, રૂધિર વિગેરેના સ્પર્શવાળું માટીનું પાત્ર ત્યાજ્ય છે અને જો બીજા સાધારણ દોષવાળું જો તે પાત્ર થયું હોય તો જેમ-તેમ ચાલે, પરન્તુ ચાણ્ડાલાદિનો સ્પર્શ થયો હોય ત્યારે તો ત્યાગ જ કરવો. અપરાર્કમાં સ્મૃત્યન્તરથી લખે છે કે ચાણ્ડાલોએ સ્પર્શ કરેલું ધાન્ય અથવા કપડું તે ધોઈ નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે, પરન્તુ માટીના વાસણનો તો ત્યાગ જ કરવો.

ફલના પાત્રોની શુદ્ધિ કહી જ છે. પરન્તુ અત્યન્ત અપવિત્ર પદાર્થનો સંસર્ગ થાય તો ત્યાગ જ કરવો યોગ્ય છે. વળી અપરાર્કમાં કહ્યું છે કે માટી તથા જલ થી શુદ્ધિ કરવી. એમ કહીને આગળ લખે છે કે દોરી વલ્કલપાત્રોની તથા ચમસ(યજ્ઞપાત્ર), તૂંબડાં, ચામડાં એઓની શુદ્ધિ કરી પછી ગાયના વાળની દોરીથી ઘસવું, ત્યારે શુદ્ધ થાય છે. ચામડાંમાટે કશ્યપ કહે છે કે ઘાસ, કાષ્ઠ, રજ્જુ, ભોજપત્ર, શણ, રેશમ, જન્તુ (કોઈ જાતનું પાંદડાંનું પાત્ર યા વસ્ત્ર, ચાંમડું, વાંસ, પંખા, ફલ, પત્ર, વલ્કલ વિગેરેની વસ્ત્રમાફક શુદ્ધિ કરવી. માટી, કાષ્ઠ, ચાંમડાં અત્યન સંસર્ગવાળાં થયા હોય તો ત્યાગ કરવો. 7અસંસ્કૃત જમીનમાં રાખવામાં આવ્યાં હોય તો તે પદાર્થો ધોઈ નાખવા. પરોક્ષ મંગાવેલા પદાર્થોની ઉપર જલથી પ્રોક્ષણ કરવું. એમજ હલકી જાતની સમિધાઓ પણ જો અપવિત્ર પદાર્થ વિગેરેના સંસર્ગવાળા થયાં હોય તો પણ પ્રોક્ષણ કરવું. પરન્તુ તે સમિધાઓ એક પુરુષથી ઉપડી શકે તેટલાં હોય તો તેમ કરવું. કાચબાના કડાં વિગેરેની શુદ્ધિ ચર્મ(ચામંડા) પ્રમાણે કરવી એમ સમજવું. એમજ બીજાઓને માટે પણ સમજી લેવું.

1.તૈર નામનું એક જાતનું મદ્ય હોય છે. 2.સ્પર્શ. 3.સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ, કાંસું, લોઢું, કલઈ સીંસાનાં પાત્રો સમજવાં. 4.અગ્નિના તાપથી ગાળી નાખવું. 5.અથવા ઢેઢગરોડી પણ લોકો કહે છે. 6.ચીથરાં વિગેરે. 7.સંસ્કારવિનાની.

18. શૈયા વિગેરેની શુદ્ધિનો વિચાર

આ બાબતમાં બૌધાયન કહે છે કે

"આસન, શયન, યાન(રથગાડી વિગેરે), વાહાણો, માર્ગ, ઘાસ, આટલા પદાર્થો અને પાકેલી ઇંટોનો ઢગલો પવનથી તથા સૂર્યથી પવિત્ર થાય છે. પોતાની શૈયા, આસન, યાન, (રથાદિ) સ્ત્રી, છોકરું, કમણ્ડલું આટલી ચીજો પોતાની પવિત્ર જાણવી અને પારકી હોય તો અપવિત્ર જાણવી"

આ બાબતમાં 'હારિત' નામક ગ્રન્થકાર કહે છે કે યાન-શયન બીજાના ત્યાગ કરવા લાયક છે. અર્થાત્ તે બની શકે છે. એમ માનવામાં આવે છે. તે ઠેકાણે કહે છે કે નહીં એમ યોગ્ય નથી કારણ કે જુદા-જુદા વર્ણો કહ્યા છે. માટે પવિત્ર-અપવિત્રના સંસર્ગ દોષથી પાપના સંસર્ગનો સમ્બન્ધ બને છે માટે જુદી-જુદી જાતની પવિત્રતા કલ્યાણ કરનારી હોય છે. અહીં અર્થ એમ સમજવાનો છે કે ધર્મશાસ્ત્રમાં ચારે વર્ણોમાટે ઉત્તમતા, અધમતા જણાવેલી છે. તેમજ પાપ-ઉપપાતકને કરનારા મલિન લોકો(પાતકી લોકો) તેની સાથે પાપરહિત લોકો જો તેના સમાન આસન અથવા શૈયામાં શયન વિગેરે કરે તો, પાતકીનો તે પાપરહિત લોકોએ સંસર્ગ કર્યો ગણાય તેથી તેઓને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને જણાવેલું છે અને એમજ પાપરહિત માણસને જો પાતકીનો સમ્બન્ધ થાય તો જેમ રોગીનો સંસર્ગ રોગરહિતને બને તેની માફક પાતકીનો સંસર્ગ જો નિષ્પાપને થાય તો પાપ લાગે અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે માટે જુદી-જુદી

શૈયાઓ જુદાં-જુદાં આસન કરવાથી જુદી-જુદી જાતનું પવિત્રપણું શ્રેયસ્કર છે. એમ જાણવું.

ત્યારે પોતાની શૈયા અથવા આસન ન મળે તો શું કરવું. આ બાબતમાં ફરીથી હારીત કહે છે કે પોતાની શૈયા વિગેરે ન મલી શકે તો પવિત્ર ધાબળા વિગેરેથી અન્તર્ધાન કરી એટલે તેની ઉપર બિછાવી અથવા ધાબળાથી ઢાંકી ધાબળાની અંદર તે શૈયાને રાખી તે શૈયાનો ઉપયોગ કરવો. કારણ કે પતિત (પાતકી) વિગેરેની શૈયા વિગેરેનો જો સ્પર્શ થાય તો સચૈલ(કપડા શીખે) સ્નાન કરવાને અપરાર્કે જણાવ્યું છે. આ શૈયાની બાબત ઉપરથી ગાદી, તકિયા, આસન વિગેરે માટે સમજી લેવું. વળી એમ પણ લખ્યું છે કે શયન(બિછાનું), આસન, યાન(રથાદિ) અને સમુદાયવાળો દ્રવ્યસમૂહ, આટલા પદાર્થો ચાણ્ડાલ વિગેરેના સ્પર્શવાળા થાય તો પણ પ્રોક્ષણ કરવાથી પવિત્ર થાય છે. વળી ગાદી, તકિયા વિગેરેને એઠાંનો સ્પર્શ થાય તો સર્વનિબન્ધમાં દેવલઋષિ કહે છે કે

"ગાદી, ગાદલું, ઓશિકું યા તકિયો, પુષ્પ, લાલ વસ્ત્ર, આટલા પદાર્થોને છાંયામાં જરા સુકાવી જરાક હાથથી ઝાટકી નાખવા. એટલે સાફ કરવાં યા જલથી સાફ કરવાં. પછી ફરીથી જલ છાંટી કામમાં લગાડવાં અને જો તે અતિમલીન થયાં હોય તો યથાયોગ્ય શુદ્ધ કરવાં"

બૃહત્પરાશર કહે છે કે વસ્ત્ર, ઉપસ્કરસહિત શૈયા, લાલ કપડાં અને પુષ્પો પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે એમાં સંશય નહીં એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

19. ધાન્ય વિગેરેની શુદ્ધિ કરવાનો વિચાર.

મનુ કહે છે કે "ઘણુ અન્ન હોય તો અથવા ઘણા વસ્ત્ર હોય તો જલ છાંટવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે અને જો થોડાં હોય તો જલથી ધોઈ નાખવાથી શુદ્ધિ થાય છે" યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ કહે છે કે "સમુદાયવાળાં ઘણાં વસ્ત્રો અથવા ધાન્યો પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે"

અહીં સમુદાયપણું યા બહુપણું સ્વરૂપથી થયેલું ન સમજવું. ક્ધિતુ બહુપણું એટલે અનેક માણસોથી ઉપાડી શકાય તેનું નામ બહુપણું એમ અર્થ સમજવો. એમ 'અપરાર્ક' નામક ગ્રન્થકાર કહે છે. અને એ કથન યોગ્ય જણાય છે કારણ કે એક મુઠી ભરીને અનાજ હોય તો તે પણ દાણે-દાણે અન્ન એવું નામ ધારણ કરશે જ. અને બહુ પણ કહેવાશે. અથવા ત્રણ દાણા અનાજ હોય તો તે પણ બહુ એમ તો કહેવાશે. કારણ કે એકથી વધારે અનેક જેમ કહેવાય છે તેના માટે બહુ નામના વિશેષણને વ્યર્થતા પ્રાપ્ત થાય માટે ઉપરનો અર્થ યોગ્ય છે. આ બાબતમાં 'બૌધાયન' નામના ગ્રન્થકારની પણ સમ્મતિ આ પ્રમાણે છે.

"સમુદાયવાળાં કાષ્ઠ વિગેરેને જો ચાણ્ડાલાદિનો સ્પર્શ થાય તો અને એક પુરુષ ઉપાડી શકે તેનાથી ઓછા હોય તો તેને જલથી ધોઈ નાખી પછી સુકાં કરી લેવાં અને અનેક પુરુષો ઉપાડી શકે તેવાં અને તેટલાં હોય તો તે કાષ્ઠોને જમીન બરાબર સમજવાં"

એમ 'લૌગાક્ષિ' નામના ગ્રન્થકારનો મત છે.

ચાણ્ડાલ વિગેરેએ સ્પર્શ કરેલી જાજી ચીજ હોય તો પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ થાય અને અલ્પ હોય તો જેમકે કાંઈક ધાન્ય હોય તો ધોઈ નાંખવું. અને જો ચોખા હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. અહીં ચોખા આ શબ્દથી ફોતરાં વિનાનાં ધાન્યનું ગ્રહણ છે એમ સમજવું અને ત્યાગ કરવો તે પણ જો તો ધાન્ય થોડું હોય તો કરવો કારણ કે જાજા અનાજની શુદ્ધિ બીજી આગળ કહેવાની છે માટે. તે બાબતમાં બૌધાયન કહે છે કે

"શાળ, શાક, મૂલ અને ફલ આટલી ચીજો પ્રોક્ષણ કરવાથી પવિત્ર થાય છે અથવા જેટલો ભાગ અપવિત્ર થયો હોય તેટલા ભાગનો ત્યાગ કરવાથી, અથવા માથેથી ફોતરાં કાઢી નાખવાથી પવિત્ર થાય છે. અનેક પુરુષથી ઉપડી શકે તેવાં શાળ ધાન્યને જો ચાણ્ડાલ વિગેરેનો સ્પર્શ થાય તો પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ થાય અને મૂત્ર વિગેરેનો સંસર્ગ થયો હોય તેટલા ભાગનો ત્યાગ કરવાથી શુદ્ધ થાય, અથવા અપવિત્ર રજ વિગેરે દ્રવ્યનો સંયોગ થાય તો તે ધાન્યને ફોતરાંરહિત કરવાથી શુદ્ધિ જાણવી"

કશ્યપ કહે છે કે

"અનેક પુરુષોથી ઉપાડી શકાય તેવાં શાળ વિગેરે ધાન્ય એટલે શાળ, જવ અને ગોધૂમ(ઘઉં) તેઓને પ્રોક્ષણાદિ કરવું એટલે શાળને પ્રોક્ષણ કરવું. જવને પર્યગ્નિકરણ(બળતું ઉબાળિયું ઉપર ફેરવવું). કરવું અને ઘઉંને ધોઈ નાખવાં અને શાળ વિગેરે ચોખા થોડા હોય તો વિમર્શન(હાથથી ચોળી નાખવાં) કરવું અને અનેક પુરુષોદ્ધાર્ય (અનેક પુરુષથી ઉપડી શકે તેવાં) ધાન્ય, શાળ કે ચોખા હોય તો પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધિ થાય. કાંતો ખાંડવાથી ઉજ્વલ કરવું. શમીધાન્ય (કોશીધાન્ય) એટલે જેની ફળીયું થાય છે તેવું ધાન્ય. જેમકે મગ, અડદ, વિગેરે તે જો એક પુરુષથી ઉપડી શકે તેટલું હોય તો હાથથી ચોડી નાખવું અને જો અતિ અલ્પ હોય તો દળી નાખવું અને અનેક પુરુષધાર્ય હોય તો પ્રોક્ષણ કરવું"

અહીં નિઘર્ષણ એટલે પ્રથમ કહી ગયેલું વિમર્શન એટલે ચોખું કરી વીણી ચોળી સાફ કરવું એમ જાણવું. અને જો અત્યન્ત અલ્પ હોય તો ત્યાગ કરવો.

આદિત્યપુરાણમાં લખ્યું છે કે "ઘરમાં આગ લાગી હોય અને પશુ માણસો મરણ પામે તો તે ઘરમાં રહેલી શાળ તથા ધાતુ-દ્રવ્યનો સઙ્ગ્રહ અને માટીના વાસણમાં રહેલાં જવ, અડદ, તિલ વિગેરે દોષવાળાં થતાં નથી" એમ મનુએ કહ્યું છે. ત્યાર પછી "ઘરમાં અગ્નિ વધવા લાગે અને ઠેકાણે-ઠેકાણે બળવા લાગે અને કોઈ પ્રાણીનો નાશ ન થાય ફક્ત ઘર જ બળી જાય તો ઘરમાં રહેલાં સર્વ પદાર્થો વિચાર ન કરતાં લઈ લેવા" આ પ્રમાણે અપરાર્કમાં પણ લખ્યું છે તે જાણવું. મિતાક્ષરામાં વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે

" બહુપણું એટલે શું કે જે ઠેકાણે ઘણું ધાન્ય પડેલું છે અને ઘણાં કપડાં પડેલાં છે એટલે અનાજ કપડાના ઢગલા પડે છે તેવામાં આવીને તેને ચાણ્ડાલનો સ્પર્શ થાય તે વખતે એમ બને કે ચાણ્ડાલનો સ્પર્શ કેટલાએકને થયો છે અને કેટલાએક મોટા ભાગને નથી થયો, તો તેવે ઠેકાણે એમ કરવું યોગ્ય છે કે જે કપડાઓને સ્પર્શ થયો છે તે કપડાં સર્વે ધોઈ નાખવાં. અને બીજાં કપડાંને પ્રોક્ષણ કરવું અને અનાજમાટે પણ તેટલો ભાગ અનાજનો જેને

ચાણ્ડાલનો સ્પર્શ થયો છે તે કાઢી નાખવો. બાકીના ઉપર પ્રોક્ષણ કરવું અને જો જાજો ભાગ અપવિત્ર થયો હોય તો તે ભાગને ધોઈ નાખવો. અને જો બન્ને ભાગ સરખાં હોય તો પ્રોક્ષણ કરવું. આટલો ભાગ પવિત્ર છે અને આટલો ભાગ અપવિત્ર છે એ બાબતના અવિવેકમાં તો ધોઈ નાખવાથી જ શુદ્ધિ થાય. અને અનેક પુરુષધાર્યપણામાં તો સ્પર્શ કરેલાને પણ પ્રોક્ષણ કરવું"

આ પરથી પરમ્પરા બાબતનો સ્પર્શ પણ આવી જ જાય છે. 'મર્યાદાસિન્ધુ' નામના ગ્રન્થમાં એમ લખ્યું છે કે "દ્રોણથી (દ્રોણ શબ્દનો અર્થ આઠ હજાર બસો છપ્પન પલ જાણવો. પલ એટલે ચાર તોલા) વધારે જે પદાર્થ હોય એટલે જો દ્રોણથી વધતું અનાજ હોય તો તેને બહુપણું લાગુ થાય છે તે ઠેકાણે દેશકાલ જોઈને શુદ્ધિ કરવી" એમ બૌદ્ધાયનનું કહેવું છે. અને બીજા પણ લોકો કહે છે જેમકે "દુકાળની વખતે હલકી ગતિવાળા એટલે જેને અન્ન ખાવા નથી મળતું તેવા માણસને એક અડધો શેર અન્ન હોય તો તે બહુ તરીકે કહી શકાય છે અને તેવા વખતમાં યુક્ત જ છે" એમજ વસ્ત્રોમાટે પણ બહુપણું અનેક પુરુષધાર્ય હોય તો જાણવું અને ત્રણ કપડાથી વધારે કપડા હોય તેને બહુપણું પણ પૂર્વોક્ત રીતથી તેવા વખતમાં જાણી લેવું જોઈએ. નાગદેવ વિરચિત સઙ્ગ્રહમાં લખ્યું છે કે "વીશ ધોળાં કપડાં, અગીયાર ચિત્ર-વિચિત્ર કપડાં અને ત્રણ કસુંબલ કપડાં, બહુ તરીકે કહેવાય છે"

હવે સંહતપણું એટલે વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે "જેની એટલે જે પદાર્થની શુદ્ધિ કરવી કહી છે તે પદાર્થના અવયવોને પરસ્પર સંહત તરીકે કહેવાય છે" મર્યાદાસિન્ધુકાર એમ કહે છે કે "સંહતપણું એટલે કઠિનપણું સમજવું. તેણે કરીને ઠંડું ઘી, ગોળ, શેરડીનો રસ વિગેરેને સંહત તરીકે કહેવાય" અંગિરા એમ જણાવે છે કે "શયન, આસન અને યાન આટલી ચીજો જો રોમવાળા એટલે ઉનના કપડામાં બંધાયલી હોય એટલે તે કપડાં રોમબદ્ધ થયાં હોય તો તે સંહત તરીકે કહેવાય" અહીં રોમબદ્ધ શબ્દથી ધાબળાનું ગ્રહણ કરી શકાય છે. અહીં જેમ યોગ્ય શુદ્ધિ કરવી ઘટે તેમ કરવી પ્રાપ્ત છે.

જલવિનાના રસોની શુદ્ધિ પ્લાવન કરવાથી થાય છે. પ્લાવ એટલે સમાન પદાર્થથી વાસણ ભરવું અને તે પાછું જરાક જેણે કરીને નીકળે તેનું નામ પ્લાવ અથવા પ્લાવન એમ વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે. સારાંશ એ છે કે એક વાસણમાં ઘી વિગેરે કાંઈપણ રસ ભર્યો હોય અને તેટલું તેવી જાતનું બીજું દ્રવ્ય તે વાસણમાં ભરવામાં આવે એટલે ભરેલામાં બીજી તેવી જાતની ચીજ ભરવામાં આવવાથી ઉભરાઈ જાય એમ અર્થ જાણવો. એમજ અપવિત્ર પદાર્થના સ્પર્શથી અપવિત્ર થયેલ બીજા રસાદિની તેજ પ્રમાણે એટલે આપ્રમાણે જ શુદ્ધિ કરવી. આનું જ નામ ઉત્પવન જાણવું. મનુ પણ સર્વ દ્રવ્યો (પાતળા પદાર્થો) ની શુદ્ધિમાટે ઉત્પવન કરવાને જણાવે છે. અહીં 'ઉત્પવન' એટલે બીજા પાત્રમાં આડું કપડું રાખી ગળી નાખવું. વિજ્ઞાનેશ્વર લખે છે કે એમ જો ન કરવામાં આવે તો કીટ વગેરે તે ચીજમાંથી ન નીકળી શકે માટે તેમ કરવું અવશ્ય પ્રાપ્ત છે. આ પ્રમાણે કેશ, કીટ, માંખી, વિગેરેવાળી ચીજમાટે કરવું એમ જાણવું. કુલ્લૂકભટ્ટવિરચિત મનુની ટીકામાં એમ લખ્યું છે કે

"પ્રાદેશમાત્ર (અંગુઠાના અગ્રભાગથી તે તર્જનીના અન્તપર્યન્ત) પ્રમાણવાળાં બે દર્ભનાં કટકાના અગ્રભાગથી 'પવમાન: સુવર્જન:' એ અનુવાક(વેદમન્ત્ર)થી ઉત્પવન કરવું અથવા સ્પર્શ કરેલા અંશનું દૂરીકરણ કરવું" આ પ્રમાણે પ્રોક્ત સ્થલમાં લખ્યું છે અને આ ઉત્પવન એક શેર પદાર્થ હોય તો કરવું પણ જો અલ્પ હોય તો-તો ત્યાગ જ કરવો. આ પણ કૂતરા, કાગડાના સ્પર્શમાં જાણવું. નીચવર્ણના વાસણનો સ્પર્શ થયો હોય તો તે ચીજ પાતલો પદાર્થ રસમય બીજા વાસણમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારથી સિંચનરૂપ કરી, જેટલા પ્લાવથી તે રસ બહાર નિકળે તેટલો પ્લાવ કરી બાકીનો રહેલો ભાગ શિષ્ટલોકો (પ્રતિષ્ઠિત લોકો) છોડી આપે છે. "મધ અથવા મધુપર્કનું જલ અથવા મધ અને જલ, દૂધ અને દૂધના વિકારો દહીં, છાશ વિગેરે એક પાત્રથી બીજા પાત્રમાં લઈ જવાથી શુદ્ધ થાય છે" એમ બૌદ્ધાયનનું વચન છે.

એમજ શૂદ્રના વાસણમાં હોય તો પણ આ પ્રમાણે જ શુદ્ધિ કરવી અને નીચ વર્ણના હાથથી પ્રાપ્ત થયેલાઓને તો એક પાત્રથી બીજા પાત્રમાં લઈ જવું અને ફરીથી પ્લવન પ્રથમ કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે કરવું. 'શંખ'નામક ગ્રન્થકાર કહે છે કે ખાવાલાયક ઘૃતવાળા પદાર્થો હોય તો તેઓને ફરીથી પ્લવન કરવું. એમજ તેલ વિગેરેને અને રસોને પણ એજ પ્રમાણે કરવું. શાક વિગેરે માટે જેટલો ભાગ દૂષિત હોય તેટલો કાઢી નાખી બાકીનો હોય તેમનું આપ્લાવન કરવું એટલે શુદ્ધિ થાય છે.

મર્યાદાસિન્ધુમાં અને બ્રહ્મપુરાણમાં પણ જણાવ્યું છે કે "સસ્ય ધાન્યના અંકુર અથવા નવીન ધાન્ય, ફોતરાવાળાં અનાજ અથવા શાળ, શાક, મૂલ, ફલ આટલા પદાર્થોમાં જેટલો ભાગ દૂષિત થયો હોય તેનો ત્યાગ કરી જલથી બીજા અવશિષ્ટ ભાગને ધોઈ નાખવો એટલે તેની તે શુદ્ધિ થઈ એમ સમજવું"

મ્લેચ્છ વિગેરેના વાસણમાં રહેલાં હોય તો પરાશર કહે છે કે

"કાચું માંસ, ઘી, મધ, તેલ, ફળ અથવા ફલનો સમ્ભવ જેમાંથી થાય એમ હોય તે પદાર્થ આટલા પદાર્થો મ્લેચ્છના વાસણમાં રહેલા હોય ત્યાં સુધી અપવિત્ર અને બાહાર કાઢવામાં આવે ત્યારે પવિત્ર થાય છે એમ જાણવું" તેમજ "આભીર(ભરવાડ, ગોવાળ વિગેરે)ના વાસણમાં રહેલા દૂધ, દહીં અને ઘી પણ ત્યાં સુધી પવિત્ર કહેવાય કે જ્યાં સુધી તેમાં તે રહે છે. જેટલા પદાર્થો વેચવાલાયક હોય છે તે સર્વ કારીગરનાં હાથમાં જ્યાં સુધી રહે ત્યાં લગી પવિત્ર તરીકે સમજવાં"

અહીં મ્લેચ્છના વાસણમાં રહેલા ચાર પદાર્થોની શુદ્ધિ કહીને આગળ બીજા વચનમાં દૂધ-દહીંને ભરવાડ-ગોવાળના વાસણનાં પણ શુદ્ધ તરીકે કહ્યાં. આ ઉપરથી એમ સમજવું કે જો ભરવાડ-ગોવાળ મ્લેચ્છ હોય તો તેના વાસણમાં રહેલાં દૂધ અથવા દહીં ન લેવા જોઈએ. કારણ કે 'મ્લેચ્છથી બીજો કોઈ નીચ છે જ નહીં' એમ વચન છે. "વેચવાલાયક બજારમાં આવેલી બધી ચીજો પવિત્ર સમજવી" એમ કહ્યું છે. આ પરથી પાકેલાં ફલો વિગેરે તો મ્લેચ્છ પાસેથી પણ લઈ શકાય છે એમ જાણવું. આંબા વિગેરેના ફળો ઘણા દિવસે ઉપયુક્ત થઈ શકે છે માટે તે લોકોથી પક્વ પણ લઈ પ્રોક્ષણ કરવું એટલે

શુદ્ધ થાય છે. ધોઈને રાખી મુકવાથી તેમાં ગન્ધ પેદા થાય છે. માટે જે પદાર્થની શુદ્ધિ કરવી જેમ યોગ્ય ઉપપત્તિ થાય તેવાં પ્રયોજનના બલથી જાણી લેવું.

કારીગરના હાથમાં રહેલી ચીજો પવિત્ર લખી છે. આ પરથી ધોબી, વણકર વિગેરેના સંસર્ગથી થયેલી અશુદ્ધિ પૂર્વોક્ત પવિત્રતાની અપવાદ તરીકે સમજવી. આ પરથી હલકી જાતના કારીગરોનું બનાવવાની ક્રિયામાં, પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં તથા સંસ્કારમાં લાગેલું પ્રત્યવાયનું કારણપણું નિવારણ કરવામાં આવે છે એમ જાણવું. અને ધોબી, નોકરો વિગેરેએ સંસ્કાર કરેલાં વસ્ત્ર વિગેરેનું વણકર યા દરજી, ઘાંચાં વિગેરેએ પેદા કરેલા પદાર્થોનું પવિત્રપણું છે જ એમ વાક્યનો અભિપ્રાય છે એમ સમજવું. તેથી કારીગરે સ્પર્શ કરેલ અન્ન વિગેરે પદાર્થવિના પદાર્થની ઉત્પત્તિ અને સંસ્કાર ન થાય તો તે પણ શુદ્ધ જ છે. જેમ વસ્ત્રની ઉત્પત્તિમાં ખળીમાટે જ શંખ કહે છે કે કારીગરનો હાથપવિત્ર છે. આકર દ્રવ્યો (પદાર્થની ઉત્પત્તિનું ઠેકાણું તથા પદાર્થો) પણ પવિત્ર જ છે. પૈઠીનસિ ઋષિ કહે છે કે દરેક આકરો(પદાર્થની ઉત્પત્તિના સ્થાનો), સુરા(મદ્ય)ના આકાર સિવાય, પવિત્ર જાણવાં. આ બાબતમાં અપરાર્કનો પણ મત છે. વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે કારીગરોને સૂતક વિગેરે હોય તો પણ તેના હાથથી બનતી કારીગરીમાં તેના હાથને પવિત્રપણું જાણવું. આ બાબતમાં પણ શાસ્ત્રનું વચન છે કે "કારીગરો, વૈદ્યો, દાસી, દાસો, રાજાઓ, રાજાના નોકરો તરત પવિત્ર જ કહ્યા છે એમ જાણવું" આ બેય બાબતો યોગ્ય જ છે.

20. પાકેલા અન્નની શુદ્ધિનો વિચાર

આ બાબતમાં અપરાર્કમાં તથા સદાચારચન્દ્રોદયમાં યમ કહે છે કે

"અન્નમાં માખી અથવા કીટ(કીડો) જો જોવામાં આવે, અથવા ઉંદરની લીંડી, જોવામાં આવે યા છીકવામાં આવે અથવા ‘અવધૂનિત’ એટલે જેની ઉપર કપડું ધુણાવવામાં યા હલાવવામાં અથવા કપડાથી ફટકારવામાં આવ્યું હોય તેવું અન્ન જો થાય તો રાખથી તે અન્નનો સ્પર્શ કરી જલથી પ્રોક્ષણ કરવું અને પછી તે અન્ન ખાવાના કામમાં લેવું"

"જે અન્ન ઉપર છીક ખાવામાં આવી હોય તથા કેશ પડેલા હોય, પતંગીયું પડેલું હોય, કીડાઓ પડેલા હોય, રજસ્વલાએ જોયેલું હોય, યા પતિત માણસે(મહાપાપ કરનારે) જોયેલું હોય તો અલાત(ઉમ્બાડીયું) રાખ, જલ તથા 1સોનાના જલથી સ્પર્શ કરી ભક્ષણ કરવા લાયક તે અન્ન થાય છે"

એમ મનુ કહે છે. અહીં ‘માખી’ શબ્દથી કાળી માખી સમજવી. બૌધાયન કહે છે કે "હવિના દેષોમાં કાળી માંખી, શાતિકા નામની માખી, માંકડ, વસ્ત્ર, મસ્તકની જુ આટલા પદાર્થો ગણેલા છે" આમ અપરાર્ક પણ કહે છે. માટે સદાચારચન્દ્રોદયમાં વાક્ય છે કે "મક્ષિકા(માખી) વિગેરેને અદુષ્ટપણું છે. માખી, દંશ(ડાંસ), મચ્છર, ઘુણ(કાષ્ઠનો કીડો), ઝીણી-ઝીણી કીડીયો અને સડેલા માંસનો કીડો આટલા પદાર્થો દોષને પેદા કરનારા થતા

નથી" એમ કહ્યું છે. અપરાર્ક એમ કહે છે કે અપવિત્ર પદાર્થમાં ફરનારો કીડો એમ અર્થ કરવો. બૌધાયન કહે છે કે

"કેશ, કીટ, નખ, રૂવાડાં, ઉંદરની વિષ્ઠા આટલા પદાર્થ અન્નમાં જો જોવામાં આવે તો તેટલો ભાગ અન્નનો ત્યાગ કરી બાકી રહેલા અન્ન ઉપર જલથી પ્રોક્ષણ કરવું. અને ભસ્મથી સ્પર્શ કરી પ્રશસ્ત વચનથી ગ્રહણ કરી 'ભૂર્ભૂવ: સ્વ" આ શબ્દો મુખથી બોલી ધ્યાન કરવું. પછી તે અન્નથી ભોજન કરવું"

એમ કહેલું છે. સદાચારચન્દ્રોદયમાં ચામડી અને કેશ આ બે બાબત વધારે કહી છે. એમજ યાજ્ઞવલ્ક્યનું પણ કથન છે. ગૌતમ કહે છે કે કેશ, કીટ સાથે પાકેલું અન્ન સર્વથા ભોજન કરવા લાયક નથી એમ નિર્ણયામૃતમાં કહેલું છે. મિતાક્ષરમાં પણ એમ જણાવેલું છે. એ યુક્ત પણ છે. કેમકે જો એમ ન હોય તો પરસ્પર વચનનો વિરોધ આવે.

ગાયે સુંઘેલા અન્નની પણ એજ વ્યવસ્થા જાણવી. માર્કણ્ડેયપુરાણમાં લખ્યું છે કે "ગાયે સુંઘેલું હોય તથા કેશ, માખી અને કીટ થી દૂષિત હોય તો તે અન્નની શુદ્ધિ જલથી, રાખથી, માટીથી કરવી" યાજ્ઞવલ્ક્યે પણ એમજ જણાવેલું છે. પરાશર કહે છે કે

"પાકેલું અન્ન 2દ્રોણભારથી વધારે હોય અને કૂતરાં-કાગડાના સ્પર્શવાળું હોય તો પણ તે અન્નનો ત્યાગ કરવો નહીં અને તેની શુદ્ધિમાટે બ્રાહ્મણોને પ્રશ્ન કરવો. અને જેમ તેઓ કહે તેમ કરવું. અને જો કૂતરાં, કાગડા વિગેરેનું ચાટેલું હોય તો તથા લાળવાળું હોય તો તેટલો ભાગ છોડી દઈ આઠ હજાર ગાયત્રીમન્ત્રથી પવિત્ર થયેલા જલથી પ્રોક્ષણ કરી અને મન્ત્રથી ચોતરફ અગ્નિ ફેરવી પછી તે અન્ન ભક્ષણ કરવા લાયક થાય છે એમ જાણવું"

આ બાબતમાં જમદગ્નિ કહે છે કે દ્રોણ ભાર માત્ર(આઠ હજાર બસો છપન પલ) પાકેલું અન્ન કૂતરું-કાગડો વિગેરેએ સ્પર્શ કરેલું અને કશ-કીટવાળું પણ અન્ન આ પ્રમાણે શુદ્ધ થાય છે. એમજ વેચાણથી લીધેલું હોય તો પણ વિદ્વાનો કહે છે કે આજ પ્રમાણે શુદ્ધિ કરવી. પરન્તુ બે વાર પાકેલું તથા પીરવામાં આવ્યું હોય તેવું અન્ન 3શુક્તાદિ ક્યારે પણ પવિત્ર થતું નથી. અહીં 'દ્રોણ' શબ્દનો અર્થ આઠ હજાર બસો છપ્પન (8256) પલ સમજવો. ગૌતમઋષિ કહે છે કે અપરાર્ક, મર્યાદાસિન્ધુ, હેમાદ્રિ ગ્રન્થોમાં યમ અને મનુ કહે છે કે 4દેવદ્રોણીમાં, વિવાહમાં, યજ્ઞમાં, ઉત્સવોમાં કાગડા-કૂતરાઓએ સ્પર્શ કરેલું જે અન્ન તે અન્નનો ત્યાગ કરવો નહીં. જેટલા અન્નને દૂષિતપણાનો દોષ લાગુ પડ્યો હોય તેટલા અન્નનો ત્યાગ કરી બાકીના અન્નને સંસ્કાર કરી શુદ્ધ કરવું. ઘાટા પદાર્થોને પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધિ કરવી. પાતળા પદાર્થોની તાપ આપી શુદ્ધિ કરવી. જલની અગ્નિ તથા ઘી ના સ્પર્શથી શુદ્ધિ કરવી. છાગના(બકરાના) મુખનો સ્પર્શ થવાથી પવિત્ર થાય છે એમ જાણવું. 'દેવદ્રોણી' શબ્દથી દેવયાત્રા એવો અર્થ કરવો એમ અપરાર્કનું કથન છે અથવા પૂર્વોક્ત અર્થ મર્યાદસિન્ધુમાં લખ્યો છે આ અર્થથી ઘણું અન્ન એવો અર્થ દેખાડવામાં આવે છે. મર્યાદસિન્ધુમાં 'પ્રકૃત' એ શબ્દનો અર્થ ઉત્સવ એમ કર્યો છે.

(1.સુવર્ણના સ્પર્શવાળું જલ. 2.દ્રોણ શબ્દથી આઠ હજાર બસો છપન પલ સમજવા. પલ એટલે ચાર તોલા. 3.સ્વભાવથી મીઠા રસો હોય અને કાલે કરી ખાટા થઈ જાય તે. 4.દેવતાના નૈવેદ્યમાટે જે સ્થલમાં ઘણુંક અન્ન રાંધવામાં આવે તે.)

21. ઘી, દૂધ વિગેરેની શુદ્ધિ કરવાનો વિચાર :

"ઘી, દૂધનો વિકાર એટલે દૂધની કાંઈ પણ ચીજ બાસુંદી વિગેરે, દૂધ, શેરડીનો રસ, ગોળ, શૂદ્રના વાસણમાં રહેલી છાશ તથા મધ આટલી ચીજો દૂષિત થતી નથી" ઉપર કહેલી ચીજો પવિત્ર ખરી પણ જે પાત્રમાં તે રાખવામાં આવે તે જો પાત્ર જ અપવિત્ર હોય તો તે પાત્ર બાબત જુદી શુદ્ધિ કરવી. તે શુદ્ધિ આટલી જ કે જે પાત્રમાં તે ચીજ હોય તેમાંથી બીજા પાત્રમાં તે ચીજ નાખવી.

આધાર દોષની બાબતમાં શંખ કહે છે કે દ્રવ(પાતળો પદાર્થ રસાદિ) એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં નાખવો. તે ચીજો એ કે ઘી, દૂધનો કાંઈ વિકાર, દૂધ, શેરડીનો રસ, ગોળ.

ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય બાબત લખ્યું છે કે "બેલપાસે જવાની ઇચ્છા કરનારી ગાયનું તથા વાછડાવિનાની ગાયનું દૂધ નહી લેવું જોઈએ. એમજ ઉંટણીનું દૂધ એક ડાબલાવાળા જનાવરનું દૂધ, સ્ત્રીનું દૂધ, અરણ્યના જાનાવરોનું દૂધ તથા ગાડરનું દૂધ લેવું નહીં"

યાજ્ઞવલ્કયે સામાન્યપણાથી ઉપર કહેલાં દૂધનો નિષેધ કરેલો છે. છતાં પણ હારીત કહે છે કે

"જે ગાયને બેલપાસે જવાની ઇચ્છા હોય તે ગાયનું અથવા જે ગાયે ગર્ભ ધારણ કર્યો હોય તેનું દુગ્ધ પાન કરવું નહીં. રૂતુપણાવાળી હોવાથી હતવત્સા(જેનો વાછડો મરી ગયો છે તેવી ગાય)નું પણ દૂધ તે ગાય વાછડાના શોકવાળી હોવાથી લેવું ન જોઈએ. તેમજ દુઝણી ગાય વાછડા વિનાની હોય તો પણ તેનું પણ દૂધ પીવાના કામમાં લેવું ન જોઈએ. જેમ કોઈ ખાવા બેઠેલા માણસ પાસેથી તેનું અન્ન ઝૂંટી લઈ કોઈ ખાય તેની માફક વાછડા વિનાની ગાયનું દૂધ પણ સમજવું. એમજ નવીન પ્રસૂતા થયેલી ગાયનું પણ દૂધ ન લેવું. કારણ કે રજોદોષવાળું તે હોય છે. માટે સાત રાત પછી તે નવપ્રસૂતાનું દૂધ લેવું એમ કોઈનો મત છે. દશ રાત્રિ પછી દૂધ કામમાં આવે એમ બીજા કોઈ કહે છે એક માસ પછી અમૃતરૂપ થાય છે એમ ધર્મના જાણનારાઓ કહે છે"

આમ હારીતનું વચન છે. આ વચનની વ્યાખ્યા 'શ્રાદ્ધહેમાદ્રિ' નામના ગ્રન્થમાં લખી છે. મૂલ ગ્રન્થમાં 'વૃષસ્યન્તી' પદ છે આ ઉપરથી જ જે ગાયને મૈથુનની ઇચ્છા મટી ગઈ હોય તેવી ગાયનું દૂધ લેવાને હરકત નથી એમ જાણવું. જે ગાયનો, ભૂલી જવાથી, વાછડાનો શોક મટી ગયો હોય તેવી ગાયનું દૂધ પીવામાં અડચણ નથી. જીવતો વાછડો હોય અને દૂધ દોવા ટાણે દૂધના લોભથી એક બાજુ તેને બાંધી રાખે અને દૂધ બધૂં દોઈ લેવામાં

આવે તો તે દૂધ વાછડાલાયક ન થવાને લીધે ઉપયુક્ત થતું નથી, કારણ કે લોભી માણસ હોય તે વાછડાનો ભાગ દૂધનો રાખતો નથી. માટે તે દૂધ અપવિત્ર છે એમ જાણવું. તેમાં દૃષ્ટાન્ત જેમ કે કોઈ માણસ જમતો હોય અને હઠથી તેનું અન્ન લઈ લેવામાં આવે અને પોતે જમી જાય તેમ તે જાણવું. તેમજ નવીન પ્રસૂતા થયેલી ગાયનું પણ દૂધ લેવાય નહીં. કારણ કે રૂતુપણું હોય છે માટે નવીન પ્રસૂતા થયેલી ગાયમાટે ઉપર લખ્યા ત્રણ પક્ષો જણાવ્યા છે. તે પક્ષોમાં જે પક્ષમાં રજોનિવૃત્તિનો નિશ્ચય થાય તે પક્ષનો સ્વીકાર કરવાથી તે દૂધનો ઉપયોગ કરવામાં ધર્મની હાનિ થતી નથી. જે ગાયનો વત્સ નષ્ટ થયો હોય તે ગાયને ખોળ વિગેરે ખવરાવવાથી જો વત્સના શોકની નિવૃત્તિ માલુમ પડે અને મરી ગયેલા વાછડાને લીધે જો તે તેને સુંઘે કરે નહીં એમ જો બને તો તે ગાયનું દૂધ શુદ્ધ સમજવું. અને નવીન પ્રસૂતા ગાયને દશ દિવસ જ્યારે થાય ત્યારે ઘણું કરીને હમણા શુદ્ધિનો અનિકાર કરવામાં આવે છે પરન્તુ સાત રાત સુધી ગાયના દૂધનો અનીકાર કરવામાં આવતો નથી, પરન્તુ સાત રાત પછી જ્યારે રજની નિવૃત્તિનો સંસર્ગ નષ્ટ થાય ત્યાર પછી શુદ્ધ જાણવું, માસ પૂર્તિની કાંઈ જરૂર નહીં.

વાછડા વિનાનું જે દોહન કરવું તે બાબતમાં તો એમ જાણવું કે જ્યાં સુધી વાછડું દૂધની ઇચ્છા કરે છે, ઘાસ વિગેરે ખાતાં નથી આવડ્યું અને દૂધ વિના બીજા પદાર્થથી તૃપ્ત થતું નથી તો પછી તે વાછડાને માટે યોગ્ય આહાર રાખી તે પછી દોહન કરવામાં આવે તો તે દૂધ શુદ્ધ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

તેમજ એકી સાથે બે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનારી ગાયનું દૂધ પણ ગૌતમ કહે છે કે લેવું યોગ્ય નથી. તેમાં કોઈ હેતુ ગ્રન્થકાર જાણાવતા નથી. એમજ ગર્ભવતી ગાયનું દૂધ લેવામાં દુગ્ધના સ્રાવને લીધે આંચળોમાં પીડા થતી હોય છે માટે તેમજ જોડલાને પેદા કરનારી ગાયના દૂધમાટે એવું કારણ દેખાય છે કે જો દૂધ કાઢી લેવામાં આવે તો બે વાછડાંની ભૂખ પૂર્ણપણે શાન્ત ન થાય માટે તે દૂધ ઉપર વાછરડાંની સત્તા છે માટે દોષ લાગતું હશે એમ અમને ભાસે છે.

જે ગાયના દૂધની મનાઈ છે તો તે ગાયના બીજા પણ પદાર્થો ન લેવા એમ મિતાક્ષરામાં લખેલું છે. છતાં ગોમૂત્ર તથા ગોબર ની મનાઈ ન હોવી જોઈએ. જો કે મિતાક્ષરામાં એમ લખ્યું છે તો પણ અમને એમ ભાસે છે કે જ્યાં સુધી રજોદોષ હોય ત્યાં સુધી ગોમૂત્રાદિકનો નિષેધ માનવો જોઈએ.

બ્રહ્મપુરાણમાં લખ્યું છે કે "દ્રાક્ષા(ધ્રાખ)નો રસ, શેરડીનો રસ પહેલે દિવસે તરતમાં શુદ્ધ રહે છે. તેમજ યતિ બ્રહ્મચારીએ માંગેલી ભિક્ષા પણ પવિત્ર જાણવી" તે બાબતમાં અપરાર્કમાં મનુએ જણાવ્યું છે કે "બ્રહ્મચારીએ માંગેલી ભિક્ષા નિત્ય પવિત્ર છે એમ સ્થિતિ છે" અહીં 'બ્રહ્મચારી' શબ્દથી જેને ભિક્ષા માગવાને શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરેલી છે તેવો બ્રહ્મચારી જાણવો. ભિક્ષાના અધિકારીઓ મનુએ ગણેલા છે તે આ પ્રમાણે છે :

"સાન્તાનિક(સન્તાનમાટે જ વિવાહ કરનાર), યજન કરનાર, રસ્તામાં ચાલનાર, સર્વવેદસ(સર્વ આપી દેનાર એટલે જેણે સર્વ ઘરની ચીજો ઘર વિગેરે બીજાને જેણે પરમેશ્વર

પ્રીત્યર્થ આપી દીધેલ છે તેવો માણસ), ગુરુ, માતા, પિતા, સ્વાધ્યાયમાટે ભિક્ષા માગનારો, રોગી ꠸આટલા ધર્મને માટે ભિક્ષા માગનારા બ્રાહ્મણોને સ્નાતક તરીકે કહેવાય છે માટે તેઓની ભિક્ષા દૂષિત થતી નથી"

રસ્તામાં ફરવા વિગેરેથી જ્યાં સુધી ભિક્ષા પૂર્ણ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી અપવિત્રના સંસર્ગથી પણ બ્રહ્મચારીની ભિક્ષા અપવિત્ર થતી નથી. માટે જ એ બાબત વિના વશિષ્ટ શુદ્ધિ કહે છે.

ખાવાલાયક પદાર્થોમાં ફરતાં કદાચિત્ ઉચ્છિષ્ટનો સ્પર્શ થાય તો હાથમાં જે પદાર્થ હોય તે જમીન ઉપર રાખીને આચમન કરી ફરીથી ફરવા જવું. અહીં અપવિત્રના સંસર્ગથી આચમન કરવારૂપ શુદ્ધિ લખી છે તે 'ઉચ્છિષ્ટ'શબ્દથી કહેવામાં આવે છે. ખાવાલાયક પદાર્થો એ શબ્દથી દરેક ભિક્ષામાં તેમ નહીં સમજવું. ત્યારે પિરસવાની બાબત વિગેરેમાં જાણવું. અર્થાત્ પીરસતાં-પીરસતાં જો એઠાનો સંસર્ગ થઈ જાય તો પીરસવાની ચીજ બાજુ ધરી આચમન કરવું. પછી પુન: કાર્ય શરૂ કરવું એમ સમજવાનું છે. વળી મનુ કહે છે કે "હાથમાં કાંઈ ચીજ હોય અને જો એઠાનો સ્પર્શ થાય તો તે હાથમાં રહેલી ચીજ પણ ન છોડી દેતાં એટલે જમીન ઉપર ન રાખતાં આચમન કરવાથી તે માણસ પવિત્ર થાય છે" પરન્તુ આ વચન વસ્ત્ર વિગેરેથી જુદી-જુદી ચીજો હાથમાં હોય તો તે બાબતસર છે એમ જાણવું. વળી બ્રહ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે "પીરસનારને ઉચ્છિષ્ટ શૂદ્રનો સ્પર્શ થાય તો હાથમાં જે ચીજ હોય તે ચીજ બીજાને આપી દેવી પોતે ભક્ષણ ન કરવી" આ પરથી એમ નક્કી થાય છે કે શૂદ્ર સિવાય જો કોઈ બીજો માણસ સ્પર્શ કરે તો દોષ નથી એમ તે બ્રહ્મપુરાણના વચનનો આશય છે એમ અપરાર્કમાં જણાવેલું છે એમ જાણવું.

સદાચારચન્દ્રોદયમાં મનુ તથા વશિષ્ટ નું વચન લઈ જણાવ્યું છે કે

"જો પદાર્થ એવો હોય કે જે અન ઉપર ધારણ કરી શકાય તો ધારણ કરીને જ આચમન કરવું. અથવા ઉચ્છિષ્ટનો સ્પર્શ જેને થયો હોય એવો આચમન કરવા લાયક માણસ, ભક્ષણ કરવા લાયક પદાર્થ, ન હોય તો જમીન ઉપર ન રાખતાં આચમન કરી પવિત્ર થવાય છે અને જો ખાવા લાયક પદાર્થ હોય તો જમીન ઉપર રાખી આચમન કરી તે ચીજ ઉપર પ્રોક્ષણ કરી ગ્રહણ કરવી"

પ્રથમ કહેલાં બે વચનોમાં ઉચ્છિષ્ટ કર્મક સ્પર્શ તથા ઉચ્છિષ્ટકર્તૃક સ્પર્શ દોષ પુરુષને લાગુ પડે છે અને શુદ્ધિ પણ તેની જ કહી છે. પરન્તુ તે ઉચ્છિષ્ટના સમ્બન્ધથી પુરુષના હાથમાં રહેલું દ્રવ્ય દુષ્ટ થતું નથી, કારણ કે ફરીથી ફરવામાટે નીચે ન રાખવાને જણાવ્યું છે તેથી એમ ભાસે છે. તેમ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવાને પણ જણાવ્યું નથી એવો બે ગ્રન્થનો તાત્પર્ય છે. આ પરથી એમ જણાય છે કે ખાવા લાયક પદાર્થને બીજે ઠેકાણે મોકલાવવામાં પણ સાક્ષાત્ સ્પર્શ ન થાય તો દોષ નથી જ. અપવિત્ર પદાર્થનો સ્પર્શ થાય તો ત્યાગ કરવો એ શિષ્ટાચારથી ભાસે છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં લખ્યું છે કે "શૂદ્રનું અન્ન ઘરમાં જો આવે તો પ્રોક્ષણ કરી વિદ્વાન માણસે ગ્રહણ કરવું. આ પરથી એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે અપવિત્ર પદાર્થનો તે અન્નને સ્પર્શ થાય તો તેનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ, બીજો નિશ્ચય થતો નથી"

વળી સદાચારચન્દ્રોદયમાં લખે છે કે અંગિરાઋષિ કહે છે કે "વગડામાં જે ઠેકાણે જળ ન મળી શકે ત્યાં રાત્રે ચોર-વાઘવાળા રસ્તામાં કદાચિત્ પેશાબ-દસ્ત કરવામાં આવે અને હાથમાં કાંઈ પદાર્થ હોય તો દૂષિત થતો નથી" અહીં 'દ્રવ્ય' શબ્દથી અન્ન પણ લઈ શકાય છે. પ્રથમ શૌચ કરી, હાથ-પગ ધોઈ, જલનો સ્પર્શ કરી, ગ્રહણ કરેલા પદાર્થને પ્રોક્ષણ કરી પવિત્રતાને પ્રાપ્ત થવાય છે. હલાયુધમાં હારીત કહે છે કે

"દ્રવ્ય હાથમાં હોય અને દસ્ત-પેશાબ કરવામાં આવે તો અન્ન જમીન ઉપર રાખી, યથાવિધિ દસ્તે જઈ, જલનો સ્પર્શ કરી, પક્વ અન્ન લઈ લેવું. તે પવિત્ર તરીકે થાય છે. ઘીથી પાકેલું અન્ન પક્વ અન્ન પુરુષના સંયોગથી જેમ અપવિત્ર થાય છે. તેમજ જમીન ઉપર રાખી, હાથ-પગ ધોઈ, આચમન કરી, ફરીથી તે ઉપર પ્રોક્ષણ કરી પવિત્ર થાય છે. પુષ્પ, ઘાસ વિગેરે હોય તો હવિ(ઘી) અથવા અગ્નિમાં હોમવા લાયક પદાર્થથી તે ઉપર પ્રોક્ષણ કરવું"

માર્કણ્ડેય ઋષિ કહે છે કે

"જમીન ઉપર દ્રવ્ય ન રાખીને પણ શૌચ કરવામાં હરકત નથી. જે માણસે પકવાન્ન ગ્રહણ કરેલ છે તેવા માણસે જો પેશાબ અથવા દસ્ત કરી હોય, અને તે પકવાન્ન પોતાના મસ્તક-ખભા વિગેરે અન ઉપર રાખવામાં આવ્યું હોય તો પણ યથાન્યાય દસ્ત કરી યથાવિધિ જલનો સ્પર્શ કરી (એટલે હાથ-પગ ધોઈ) તે અન્ન ઉપર પ્રોક્ષણ કરી તેમાંથી એક ગ્રાસ જુદો કાઢી સૂર્યદર્શન કરાવી તે ગ્રાસનો ત્યાગ કરવો. બાકીનો ભાગ શુદ્ધિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે"

આ પ્રમાણે તે ઠેકાણે લખ્યું છે. આ ઉપરથી એમ નક્કી-નિર્ણય થાય છે કે પેશાબ કરવામાં તથા દસ્ત કરવામાં જ્યારે દોષ લાગુ પડતો નથી, ત્યારે ઉચ્છિષ્ટના સ્પર્શમાં તો ક્યાંથી જ દોષ લાગુ પડે? વળી પકવાન્ન શબ્દનો અર્થ એમ લખ્યો છે કે ઘીથી પાકેલું અન્ન તે પકવાન્ન તરીકે કહેવામાં આવે છે તે પણ યોગ્ય જ છે. કારણ કે ગ્રહણમાં રાંધેલું અન્ન કામમાં નથી આવતું. આ પ્રમાણે મનાઈ કરી છે તો પણ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે "આરનાલ(કાંજી), દૂધ, છાસ, દહીં, તેલ, ઘીથી પાકેલું અન્ન, મોટા માટીના વાસણમાં રહેલું જળ આટલી ચીજો રાહુના સૂતકમાં અપવિત્ર થતી નથી" અહીં ઘીથી પાકેલા અન્નને દૂષિતપણું ન હોવાને લીધે પવિત્રપણું યોગ્ય છે.

વાયુપુરાણમાં ચાતુર્માસ્ય માહાત્મ્યમાં અને અપરાર્કમાં આપસ્તમ્બ કહે છે કે સંસ્કાર વિનાનું આણેલું અન્ન 'અપ્રયત' તરીકે કહેવાય છે અને તે ભક્ષણ કરવા લાયક થતું નથી, પરન્તુ શૂદ્રના સંસર્ગવાળું અન્ન અભોજ્ય નથી. જે અન્નમાં વાળ અથવા કાંઈ અપવિત્ર પદાર્થ પડ્યો હોય, અથવા અપવિત્ર પદાર્થમાં રહેનારો કીડો પડ્યો હોય, અથવા ઉંદરની લીંડી યા ઉંદરનું પૂંછ પડ્યું હોય અથવા તે અન્ન વસ્ત્રના કાંઈક દોષવાળું થયું હોય, શ્વાનના

દોષવાળું થયું હોય, અથવા અપાત્રે દીઠેલું હોય, યા દાસીએ લાવવામાં આવ્યું હોય, નક્ત અન્ન હોય, ભોજન કરનારને શૂદ્રનો સ્પર્શ થયો હોય, અથવા જે લાયક ન હોય તેવા સાથે, સમાન પઙ્ક્તિમાં, ભોજન કરનારાઓમાં અથવા ન ઉઠીને ઉચ્છિષ્ટ આપવામાં આવે, અથવા આચમન કરવામાં આવે, ખરાબ શબ્દો બોલીને અન્ન આપવામાં આવે, યા માણસોએ સુંઘેલું હોય, અથવા અપવિત્રોએ દીધેલું હોય, તો તે અન્ન અપ્રયત તરીકે સમજવું, પરન્તુ અભોજ્ય તરીકે જાણવું નહીં. માટે અપ્રયત અન્નને અગ્નિનો સ્પર્શ કરાવવો(એટલે અગ્નિ ચોતરફ ફેરવવો), પ્રોક્ષણ કરવું, સુવર્ણનો સ્પર્શ કરાવવો, ગાડરના મુખનો સ્પર્શ કરાવવો, એટલે તે અન્ન અપ્રયત મટીને પ્રયત બને છે અને પછી ભોજન કરવા લાયક થાય છે.

અપવિત્ર શૂદ્રનો જો સ્પર્શ થાય તો ભોજનના કામમાં તે અન્ન આવતું નથી. અહીં એમ સમજવું કે અપ્રયત અન્નને જો શૂદ્રનો સ્પર્શ થાય તો ભોજનમાં તે અન્ન ઉપયુક્ત થતું નથી અને પ્રયત અન્ન પકવાન્ન હોય અને શૂદ્રના સ્પર્શવાળું હોય તો ભોજન કરવાની આજ્ઞા જો કે પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ શિષ્ટ લોકો ભગવત્પ્રસાદને માટે તે આજ્ઞાનો આદર કરે છે, બીજા અન્નને માટે તે આજ્ઞા સ્વીકારતા નથી. કહે છે કે કલિયુગમાં ભગવત્પ્રસાદ સિવાય તેવી જાતનું પકવાન્ન પ્રયત હોય તો પણ ભોજન કરવા લાયક નથી, સદાચારને કલિયુગમાં સ્મૃતિના વચન કરતાં પ્રબલપણું છે.

22. ઘીથી પાકેલા પદાર્થોનો ભક્ષણ કરવા ન કરવાનો વિચાર

"શૂદ્રદ્વારા સંસ્કારેલું, ઘીથી પાકેલું, તેલથી પાકેલું, ગળ્યું અન્ન તથા શૂદ્રે ભુંજેલો સતવો વિગેરે બ્રાહ્મણોને ભક્ષણ કરવા લાયક નથી" આ પ્રમાણે બ્રહ્મવૈવર્તના શ્રીકૃષ્ણજન્મ ખણ્ડમાં કહેલું છે.

સુમન્તુઋષિ અને અંગિરાઋષિ કહે છે કે "શૂદ્રને ત્યાંથી આવેલો ગોરસ તથા સતવો, તેલ, સાનિ(સાનિ એટલે તેલવાળા ઘાણીમાં કુટાયેલા અરધા કચરાયેલા તલ), માલપૂવા, દુધની કાંઈ ચીજ ભક્ષણ કરવામાં અડચણ નથી"

મનુ પણ કહે છે કે "ભાડભુંજીયાની દુકાનમાં ભુંજાયેલાં કાંઈ અન્નો, તેલથી પાકેલાં અન્નો, દૂધની ચીજો, દહીં, સતવો આટલી ચીજો શૂદ્રના અન્નને ન ખાનાર બ્રાહ્મણ વિગેરેના ખાવામાં પણ અડચણ નથી"

શંખ પણ કહે છે કે "દૂધવાળાં યા દૂધમાં બનેલા પૂવા, સતવો, ઘાણી, છાશ, દહીં, ઘી, મધ આટલી ચીજો બજારમાંની ભક્ષણ કરવાલાયક છે, પણ જો વાસણને લેપ થવામાં ન આવ્યો હોય તો"

એટલે બજારના વાસણો અરધા અપવિત્ર હોય છે, લેપવાળા(મશવાળા) હોય છે માટે આ વચન આપત્તિકાળનું છે. જો એમ ન હોય તો શૂદ્રના અન્નના ભોજનનું નિષેધ

કરનારા વાક્યનો વિરોધ આવે. "બજારનું અન્ન ન ખાવું" એ પ્રમાણે શંખના વચનનો પણ વિરોધ આવે એમ અપરાર્કનું કથન છે.

સદાચારચન્દ્રોદય તો આ વચનો લખીને આમ લખે છે કે શૂદ્રના ગોરસ વિગેરે શૂદ્રના ઘરથી બીજે ઠેકાણે લઈ જઈ ભક્ષણ કરવાં. "ઘી, તેલ, દૂધ, ગોળ તથા તેલ થી પાકેલું અન્નાદિ શૂદ્રના ઘેરથી આવેલું બ્રાહ્મણ નદીને કીનારે લઈ જઈ ભોજન કરે" એમ પરાશરે કહ્યું છે. કોઈ એમ કહે છે કે લવણ વિનાનું સ્નેહપક્વ(તેલથી પાકેલું) અન્નાદિ સચ્છૂદ્રનું ખાવું. આ કથનથી પૂર્વોક્ત વચનોનો અવિરોધ છે. નિર્ણયામૃત કહે છે કે પ્રથમ કહેલા વચનોથી પકવાનનું અભક્ષ્યપણું જાણવું. 'દિનકરોદ્યોત' ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે શૂદ્ર જાતિમાં દાસ, ગોપાળ, કુલમિત્ર(કોઈ તરહની શૂદ્રની જાત) અને અર્ધસીરિ(કોઈ તરહની શૂદ્રની જાતિ) આટલા શૂદ્રોનું અન્ન ગ્રહસ્થને ખાવાલાયક, તીર્થયાત્રામાં અથવા અતિ દૂર દેશમાં, કહ્યું છે. પરન્તુ તે કાર્ય કલિયુગમાં ન કરવું. આ નિષેધ કલિયુગમાં જ ગ્રહસ્થને માટે જ કરેલ છે, યતિ કે બ્રહ્મચારી ને નિષેધ નથી. અને આ મનાઈ પાક બાબતનો છે. બ્રાહ્મણ વિગેરેને શૂદ્રને ત્યાં પાક કરવાની મનાઈ છે. માટે તેમ ન કરવું જોઈએ. તેથી આ મતને અનુસરીને કલિયુગમાં શૂદ્રે રાંધેલું અન્ન, ગ્રહસ્થબ્રાહ્મણ વિગેરેએ ભોજન કરવું નહીં. બ્રાહ્મણાદિદ્વારા રાંધેલું અન્ન તો ખાવામાં હરકત નથી. અને બ્રહ્મચારી વિગેરેને તો તેણે રાંધેલું અન્ન ભોજન કરવા લાયક છે એમ જણાય છે.

અહીં મને તો (ગ્રન્થકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે) આ બાબતમાં એમ ભાસે છે કે દેવલઋષિએ એમ કહ્યું છે કે "સ્વદાસ, જાતિનો શૂદ્ર, હજામ, ગોવાળ, કુમ્ભાર, ખેડુ આટલા શૂદ્રોને ઘેર બ્રાહ્મણોએ ભોજન કરવું" વળી યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે "શૂદ્રોમાં દાસ, ગોપાલ, કુલમિત્ર, અર્ધસીરિ, નાઈ અને જે શૂદ્ર પોતાનો આત્મા પણ નિવેદન કરે તેવાઓનું અન્ન ભોજન કરવા લાયક છે" હારીત પણ જણાવે છે કે 'કુલ' નામક શૂદ્ર, 'મિત્ર' નામક શૂદ્ર, કુલપુત્ર, એટલે જેના કુલમાં પ્રાય: પુત્ર જ જન્મ પામતો હોય તેવો, ભિક્ષા માંગવા આવે તેને ભિક્ષા આપનારો શૂદ્ર, શિષ્યક, સુહૃત્, ભયથી રક્ષા કરનારો, આવા શૂદ્રોનું અન્ન ભોજન કરવા લાયક છે કે જ્યાં અન્ત:કરણ પ્રસન્ન રહે" આ પ્રમાણે અપરાર્કમાં અનેકોને ભોજન કરવા લાયક એમનું અન્ન છે એમ જણાવ્યું છે. અને કલિયુગમાં અમુક નહીં કરવું તેની ગણનામાં દાસ વિગેરે ચારનું કથન છે. માટે તે સિવાયના બીજા શૂદ્રોનું અન્ન ભક્ષણ કરવામાં હરકત નથી જણાતી, તો પણ એવાં વચનો છે કે શૂદ્રનું અન્ન સ્વર્ગને આપનારું નથી. "લોકવિદ્વિષ્ટ(મનુષ્યો જેનો દ્વેષ કરે તેવું) અન્ન છે માટે તેવી જાતના ધર્મનું આચરણ ન કરવું" એવું નિષેધ(મનાઈ) વચન છે, પરન્તુ તે નિષેધ વચન પકવાન્ન ભોજન સમ્બન્ધી છે, માટે શૂદ્રનું પકવાન્ન નહીં લેવું. દૂધવાળું, શેરડીના રસસમ્બન્ધી, ફલાદિક ભોજન કરવામાં હરકત નથી માટે લેવું. માટે જ મનુ પણ કહે છે કે શૂદ્રનું પકવાન્ન ભોજન કરવું નહીં. વળી "જેમ નદીનું જળ એક સમયમાં પીવા લાયક થતું નથી અને બીજા સમયમાં પીવા લાયક થાય છે. તેમ અન્ન-પાન વિધિપૂર્વક દ્વિજ વિગેરેના પાત્રમાં જો આવે તો તે દૂષિત થતું નથી" એમ

અપરાર્કમાં સ્મૃત્યન્તર છે. સદાચારચન્દ્રોદયમાં વળી કહ્યું છે કે "જેમ નદીજલ પવિત્ર થઈ જાય છે. એટલે અપવિત્ર હરેક જલ પણ નદી જલમાં જ્યારે ભળી જાય ત્યારે જેમ પવિત્ર થાય છે તેમજ શૂદ્રથી બ્રાહ્મણના ઘરમાં આવેલું અન્ન પવિત્ર થઈ જાય છે" વળી બીજું વચન છે કે "ત્યાં સુધી શૂદ્રનું અન્ન અપવિત્ર રહે છે જ્યાં સુધી બ્રાહ્મણના હસ્તનો તે અન્નને સ્પર્શ નથી થતો" અર્થાત્ બ્રાહ્મણના હાથનો સ્પર્શ થવાથી સર્વ પવિત્ર થાય છે એમ પરાશરનું પણ વચન છે.

આ પરથી એમ જણાય છે કે સચ્છૂદ્રના ઘરનું અન્ન, શૂદ્રના ઘરમાં એટલે સચ્છૂદ્રના ઘરમાં બ્રાહ્મણે રાંધેલું હોય અને બ્રાહ્મણ પવિત્ર રીતથી લઈ આવે અને દ્વિજના પાત્રમાં આપે યા રાખે તો તે અન્ન દૂષિત થતું નથી. તેમજ સાથવો, ધાણી વિગેરે શૂદ્રના ઘરના પાકેલા લોકદ્વેષ ન થતો હોય તો તે પણ દૂષિત નથી. તથા જે શૂદ્રાદિકનુ અન્ન નહીં ખાવું જોઈએ તેવાઓના ઘેર પણ તેના ઘરમાંથી કાચું અન્ન લઈ બ્રાહ્મણ પોતે પોતાના પાત્રમાં રાંધી જો ભોજન કરે તો દોષ નથી.

સચ્છૂદ્રનું લક્ષણ સદાચારચન્દ્રોદયમાં બૃહત્પરાશરે કહ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે : "શુદ્ધ વંશમાં પેદા થયેલો, મદ્ય-માંસ ન ખાનારો, ત્રિવર્ણની સેવા કરનારો, વૈશ્યની વૃત્તિ કરનારો 'સચ્છૂદ્ર' કહેવાય છે" પોતાને આપી દીધેલાં ઘરમાં બ્રાહ્મણ જ પાક કરે તો-તો બિલકુલ દોષ નથી. કારણ કે નિવેદન પછી તેટલો વખત શૂદ્રની તે ઘરમાં સત્તા રહેતી નથી, વાસ કરનાર બ્રાહ્મણની સત્તા રહે છે.

23. જલની શુદ્ધિનો વિચાર

આ બાબતમાં મનુ લખે છે કે "જમીનમાં રહેલા જે જલથી ગાયની તરશ છીપાય, અપવિત્ર પદાર્થથી અવ્યાપ્ત હોય અને શુદ્ધ ગન્ધ-રન વાળું હોય તે જલ શુદ્ધ સમજવું" એમજ પથ્થરમાં રહેલું જલ પણ શુદ્ધ સમજવું.

વિષ્ણુ પણ લખે છે કે "જમીનમાં રહેલું અથવા શિલામાં રહેલું જલ, ગાયની તૃષાને પૂર્ણ કરનારું હોય અને અપવિત્ર પદાર્થના સંસર્ગવાળું ન હોય તો તે જલ શુદ્ધ જાણવું" તેજ પ્રમાણે નદી વિગેરેમાંથી કાઢેલા, શુદ્ધ પાત્રમાં મૂકેલું જળ પણ શુદ્ધ સમજવાં.

"શુદ્ધ પાત્રોમાં યથાવિધિ રાખેલાં જલ ઉત્તમ જાણવાં. અને જો તે પાત્રમાં રાખેલા જલ એક રાત્રિના વાસી થઈ ગયા હોય તો તે જલનો ત્યાગ કરવો" એમ દેવલ વાક્ય છે.

અહીં ગાયની તૃપ્તિ પર્યન્તનું જલ સમજવું. માટે ઘણું જેમાં જલ હોય એવા નદી વિગેરે સ્થાનોથી બાહાર કાઢેલાં જલ રાત્રિવાસી હોય તો પણ દોષ નહીં એમ 'પારિજાત' નામનો ગ્રન્થકહે છે. અહીં પણ પ્રોક્ત જલની બાબત જાણવી. અહીં વાસી જલ કાઢી

નાખવું એમ જણાવ્યું છે, પરન્તુ તીર્થવિનાનું તે જલ હોય તો તેમ કરવું. તીર્થનું જલ વાસી હોય તો પણ હરકત નહીં.

મર્યાદાસિન્ધુમાં લખ્યું છે કે "કરકાદિ(કરવા-કરંડીયા વિગેરે)માં પણ રહેલું તીર્થનું જલ દૂષિત થતું નથી" ચરણામૃતની બાબતમાં પણ તેવુંજ જાણવું. કારણ કે તેને પણ તીર્થપણું છે માટે.

તેમજ અપરાર્કમાં દેવલ કહે છે કે "અક્ષોભ્ય જલને એટલે નદી, તળાવ, વાવ ના જલને, પ્રસૃત જલને, મોટા વિસ્તારવાળા જલને, દૂષણ લાગતું નથી. થોડા જલને અને બાહાર કાઢેલાં જલને ખરાબ પદાર્થથી દૂષણ લાગે છે. જે કાંઠા પર અપવિત્ર યા ખરાબ સ્પર્શવાળો જલ હોય તો ત્યાંનું જલ ન લેવું" અથવા ચાણ્ડાલ વિગેરે અપવિત્રના સ્પર્શવાળો માર્ગ હોય તો પણ તે ઠેકાણેથી જલ ગ્રહણ ન કરવું. કોઈ ઠેકાણે વધુ જલ હોય અને અપવિત્ર ગન્દાદિવાળું હોય, તો તે પણ દૂષિત જાણવું.

બહાર કાઢેલાં જલને માટે યમ કહે છે કે

"વનમાં પ્રપા(જલસત્ર શાળા) જલનું સદાવ્રત, ઘડામાં રહેલું જલ, અથવા જલ કાઢવા સારું રાખેલો સર્વ સાધારણ ઘડો, પથ્થરનું સર્વને માટે રાખેલું પાત્ર અથવા કાષ્ઠનું જલપાત્ર, મસકનું જલ, આટલી ચીજોમાં રહેલું જલ, શૂદ્ર સિવાય બીજાઓને પાન કરવા લાયક ન સમજવું, પરન્તુ જો આપત્તિકાલ હોય તો જમીનમાં રહેલું જલ પીવામાં હરકત નહીં"

કોઈ ઠેકાણે પૂર્વોક્ત જલને માટે પણ પીવાની મનાઈ કરી છે. જેમકે તેવું જલ જમીનમાં રહેલું હોય અથવા સ્વચ્છ હોય એટલે પવિત્ર હોય તો પણ જો અશુભ જગામાંથી ચાલતું આવતું હોય તો ગ્રહણ ન કરવું અને જો અરણ્યમાં રહેલું જલ સત્ર, શાલા વિગેરેનું પણ હોય અને શુદ્ધ ભૂમીમાં રહેલું હોય પણ જો અશુભમાંથી ચાલતું આવતું હોય તો ત્યાગ કરવા લાયક છે એમ જાણવું.

24. જલાશય(તળાવ કુવા વાવડી હોજ વિગેરે)ની શુદ્ધિનો વિચાર

આ બાબતમાં દેવલ ઋષિ કહે છે કે "કૂતરાં, શિયાળ, ગધેડા, ઉંટ અને માંસ ને ખાનારાં બીજા જાનવરોથી ગંદું થયેલું જો જલ હોય તો બધું જલ કાઢી નાખવું. અને તે જલાશયમાંથી પાંચ માટીના પિંડ પણ બહાર કાઢવા"

બ્રહ્મપુરાણમાં લખે છે કે "જે જાનવરોનું માંસ ખાવા લાયક નથી તેવાં જાનવરના શરીરોથી વાવ, કુવો તથા તળાવ નું જલ યુક્ત થાય તો સર્વ જલ અપવિત્ર થાય છે" અહીં જાનવરોનાં શરીરવાળું એમ કહ્યું છે, આ ઉપર તે જાનવરના મરેલાં શરીર એમ સમજવું.

"જાનવરોના શબવાળું જો જલ થાય તો સર્વ જલ કાઢી નાખી મન્ત્રપૂર્વક સર્વની શુદ્ધિ કરનારું પઞ્ચગવ્ય તે જલાશયમાં પધરાવવું. ઘણાં જલમાંથી તે શબ કાઢી નાખવું. અને

પછી 100 અથવા 60 યા 30 જલના ઘડા બહાર કાઢી નાખવા. અને પછી મન્ત્રપૂર્વક પઞ્ચગવ્ય તેમાં નાખવું" વાવ અથવા પગથીયા જેને હોય તે જલાશય સમજવો. આ બાબતમાં જમદગ્નિ કહે છે કે

"વાવ, કુવો, તળાવ અથવા નાના સ્થાવર જલાશયમાં મોટા-નાના પ્રાણીના શબ પડી જાય તો અથવા કોઈ કારણે તેમાં સડી જાય, જીંણ થઈ જાય તો તે જલ સર્વ કાઢી નાખી તેની અંદર પઞ્ચગવ્ય(દૂધ, દહી, ઘી, ગોમૂત્ર તથા ગોબર) પધરાવવું. પથ્થરથી અથવા ઇંટોથી તે સ્થાન બાંધી નાખવું, બાંધેલા ભાગમાં પ્રોક્ષણ કરી બ્રાહ્મણોના આશીર્વચન દેવાં. ઘણા જલમાં તેમ થયું હોય તો સાત ઘડા જલ બાહર કાઢવું. ઝીણાં-ઝીણાં હાડકાવાળા પ્રાણીથી જલ દુષ્ટ થયું હોય તો ત્રીશ ઘડા જલ બહાર કાઢવું"

હવે કુવાની બાબતમાં વિષ્ણુ કહે છે કે

"જેના પાંચ નખ હોય તેવાં જાનવરોથી દૂષિત જલ થયું હોય તો તે કુવામાંથી સર્વ જલ બહાર કાઢી નાખવું. બાકીનું રહેલું જલ શસ્ત્રથી શોધવું. એટલે કોદાળી વિગેરે હથીયારથી ખોદી બહાર કાઢવું. પાકેલી ઇંટવાળા કુવામાં અગ્નિ બાળવો. નવીન જલ નીકળવા લાગે એટલે તેમાં પઞ્ચગવ્ય પધરાવવું. તેમજ અલ્પ સ્થાવર જલાશય હોય તો તેમાં પણ યા જમીનમાં જલાશય સાધારણ હોય તો તેમાં પણ તેમજ કરવું અને જો ઘણો જ મોટો જલાશય હોય તો હરકત નહીં"

'સ્થાવર' એટલે પ્રવાહવિનાનો જલાશય એમ સમજવું.

આપસ્તમ્બ કહે છે કે "પગરખાં, કફ, વિષ્ઠા, મૂત્ર, સ્ત્રીનું રજ, આટલી ચીજોથી અપવિત્ર થયેલો જલાશય જો હોય તો તે જલાશયમાંથી સાઠ ઘડા જલ કાઢી નાખવું" બૃહસ્પતિ કહે છે કે

"હાડકાં, ચાંમડાં, કૂતરાં, ગધેડાં થી દૂષિત થયેલું જલ બધું બહાર કાઢી નાખવું અને તે જલાશયને શુદ્ધ કરવો. એમ જ વાવ, કુવો તથા તળાવ દૂષિત થયાં હોય તો સો ઘડા તેમાંથી જલ બહાર કાઢી પઞ્ચગવ્ય તેમાં પધરાવવું. ખરાબ પદાર્થો તેમાંથી કાઢી નાખવા. જીંણ થયેલા યા સડી ગયેલા પદાર્થો કાઢી દૂર કરવા"

અહીં આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી. જલાશયમાં થોડું જલ હોય તો તેમ યા મોટો હોય તો તેમ યોગ્ય વ્યવસ્થા સમજીને કરવી. અત્યન્ત પ્રબલ જલાશયમાં કાંઈ અપવિત્રતાનો સંસર્ગ થયો હોય તો જ્યાં સંસર્ગ થયો હોય તે સિવાય બીજે ઠેકાણે અપવિત્રતામૂલક અડચણ જાણવી નહીં. એટલે બીજે ઠેકાણે દોષ નથી. જલના ઘડા જાજા યા થોડા ભરી જલ બહાર કાઢવું આ બાબતમાં જલના તારતમ્યથી(ન્યૂન-અધિકપણાથી) વિચારી લેવું. આ પરથી જેમાં ઘણું જલ હોય એવા કુવામાં જો ઉંદર વિગેરે સૂક્ષ્મ પ્રાણીના શબની દુર્ગન્ધ આવતી હોય તો અથવા તે બાબત સન્દેહ થાય તો પ્રોક્ત જમદગ્નિના વાક્યથી ત્રીશ વિગેરે જલના ઘડા બહાર કાઢવા. અને તે કુવાના જલથી સ્નાન સુધ્યાદિ કરવામાં આવે તો પણ જ્યાં સુધી નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી પાપ લાગતું નથી. અને નિશ્ચય થયા બાદ

તો જે ઘડાથી તે કુવાનું જલ બહાર કાઢવામાં આવ્યું હોય તે જો માટીનો ઘડો હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. જો ધાતુનો હોય તો અગ્નિજ્વાલાનો સ્પર્શ કરાવવો અને ખટાશથી તેને માંજી શુદ્ધ કરવો એમ ભાસે છે.

અહીં બૃહસ્પતિ લખે છે કે "ઉચ્છિષ્ટ મલીન કે ખરાબ હોય, વિષ્ઠાનો લેપ હોય તો પણ તે સર્વની જલથી શુદ્ધિ થાય છે. પરન્તુ જલની શુદ્ધિ શેનાથી કરવી? તો જલની શુદ્ધિ સૂર્ય ચન્દ્રના કિરણોથી, પવનના સ્પર્શથી, ગાયની મૂત્રવિષ્ઠાથી થાય છે એવો નિર્ણય છે"

યમ કહે છે કે "બકરી, ગાય, ભેંસ, બ્રાહ્મણની સ્ત્રીયો અને પ્રસૂતિકા દશ રાત્રિથી શુદ્ધ થાય છે. અને જમીનમાં રહેલું નવીન જલ પણ દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે" અહીં જમીનનું જલ આ શબ્દથી અન્તરિક્ષ જલને અપવાદ તરીકે જાણવું.

બૃહત્પરાશર કહે છે કે "જલનું પવિત્રપણું દિવસમાં સૂર્યના કિરણોથી, પવનથી તથા રાત્રિ માં ચન્દ્રના કિરણોથી, પવનથી થાય છે તેવું ધર્મને જાણનારાં મુનિયો કહે છે"

મ્લેચ્છોના ખાત બાબતમાં આપસ્તમ્બ કહે છે કે

"મ્લેચ્છ વિગેરેનું જલ હોજમાંથી અથવા ઘુનામાંથી પીવામાં આવે તો તે જલ જો ગોઠણ પર્યન્તનું હોય તો પવિત્ર જાણવું. અને જો ગોઠણથી નીચેનું હોય તો અપવિત્ર જાણવું. તે જલ જો કામના વિના પીવામાં આવ્યું હોય તો દિવસે ભોજન ન કરતાં સાંજે ભોજન કરવું. અને જો કામનાથી પાન કરવામાં આવે તો અહોરાત્રપર્યન્ત ભોજન ન કરવું"

આ પ્રમાણે મર્યાદાસિન્ધુમાં જલની શુદ્ધિ કહી છે.

25. જમીનની શુદ્ધિનો વિચાર

તે બાબતમાં મર્યાદાસિન્ધુમાં અપરાર્ક અને દેવલ કહે છે કે અમેધ્ય(અપવિત્ર) થયેલી જમીન પાંચ પ્રકારે અથવા ચાર પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે. અને દુષ્ટ થયેલી જમીન બે પ્રકારે અથવા ત્રણ પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે અને મલિન થયેલી જમીન એક પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે.

અશુદ્ધ થયેલી જમીન 1.અમેધ્ય 2.દુષ્ટ અને 3.મલિન આમ ત્રણ પ્રકારની છે. એમાં પહેલી અમેધ્ય નામની જમીનની શુદ્ધિ કહે છે.

જે જમીન ઉપર ગર્ભિણી સ્ત્રીને પ્રસવ થાય, જ્યાં મનુષ્યનું મરણ થાય, જે ઠેકાણે ચાણ્ડાલો બેઠા હોય, જ્યાં શબ રાખવામાં આવ્યું હોય, યા વિષ્ઠામૂત્રવાળી જમીન હોય અથવા જે ઠેકાણે શબ જોવામાં આવે એ પ્રમાણે અપવિત્રતાવાળી જે જમીન હોય તે જમીન 'અમેધ્ય' તરીકે જાણવી. એવી અમેધ્ય જમીનને બાળવી, ખોદી નાખવી, લીંપવી યા ખોદીને લીંપવી, વરસાદનું તેમાં જલ પડે તેમ કરવું. આમ પાંચ પ્રકારે શુદ્ધિ કરવી.

અપરાર્કમાં કહ્યું છે કે વાપન(ખોદીને વૃક્ષાદિ વાવવાં) ને ઠેકાણે ધાવન(ધોઈ નાખવારૂપ) કર્મ કરવું. બાળી નાખવાને જણાવ્યું છે તે ઠેકાણે ઘાસ કાષ્ઠ વિગેરે નાંખીને તે જમીન બાળવી. ખનન(ખોદવું) એટલે શસ્ત્રથી ખોદી નાખવું. અથવા ઉપલેપન(લીંપવું) તે

ગોમુત્ર-ગોબર, ભસ્મથી લીંપવું. વાપન એટલે બીજી માટી લઈને તે જમીન પૂરવી. આ બાબતથી ચાર પ્રકારે યા પાંચ પ્રકારે અમેધ્ય થયેલી જમીન શુદ્ધ કરવી.

હવે દુષ્ટ તથા મલિન જમીનનું લક્ષણ કહેવાય છે.

"કૃમી(કરમીયાં) કીડાના પગ જે જમીન ઉપર આવતા હોય અથવા જેની ઉપર કફ પડ્યો હોય અથવા એઠું પડ્યું હોય તો તે જમીન દુષ્ટ તરીકે જાણવી. અને જે જમીન નખ, દાંત, રૂવાડાં, ચામડી, ફોતરાં, ધૂડ, રજ, મલ, રાખ, ગારો, ઘાસવાળી થઈ હોય તે જમીન 'મલિન' તરીકે સમજવી"

અપરાર્કમાં મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે કે કુતરું, સુવર, ગધેડું, ઉંટ વિગેરેના સ્પર્શવાળી જે જમીન થાય તે જમીન 'દુષ્ટ'તાને પ્રાપ્ત થઈ એમ જાણવું. અનારા, ફોતરાં, કેશ, હાડકાં, રાખવાળી જમીન 'મલિન' તરીકે જાણવી.

દુષ્ટ થયેલી જમીન ત્રણ પ્રકારથી શુદ્ધ કરવી. એટલે કે દહન(બાળવાથી), ખનન(ખોદવાથી) અને લીંપવાથી; અથવા દહન અને ખનન થી શુદ્ધ થાય છે. અપરાર્કમાં વિકલ્પ કહ્યો છે.

સ્મશાનની જમીનની શુદ્ધિ પાંચ પ્રકારે કરવી. અને બીજી કોઈ અમેધ્ય જમીનની શુદ્ધિ વરસાદ સિવાય ચાર પ્રકારથી એટલે દહન, ખનન, ઉપલેપન અને વાપન આ ચાર પ્રકારથી કરવી. ઘણા વખતથી દુષ્ટ થયેલી જમીન દહન, ખનન અને ઉપલેપન આ ત્રણ પ્રકારથી કરવી. અને થોડા વખતથી દુષ્ટ થયેલી જમીનની શુદ્ધિ ઉલ્લેખન(ખોદવાથી) અને દાહ(બાળવાથી) બે પ્રકારથી કરવી. ઘણો વખત મલિન થયેલી જમીનની શુદ્ધિ એક ઉલ્લેખન (ઉલ્લેખન એટલે ખોદવું) કરવાથી જ જાણવી.

વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે માર્જન(જલ છાંટવું) અને અનુલેપન(લીપવું) તો બધે ઠેકાણે કરવું અથવા બે સાથે કરવું. એમજ થોડો વખત મલિન રહેલી યા થયેલી જમીનની શુદ્ધિ ઉપલેપનથી, ધાવન(ધોવાથી) અને વર્ષણ(વરસાદ)થી જાણવી.

યમ કહે છે કે જમીન સાત પ્રકારથી શુદ્ધ થાય છે તે આ પ્રમાણે : "1.ખનનથી 2.પૂરણથી એટલે જમીનમાં બીજી માટી નાખવાથી 3.દાહથી 4.અભિવર્ષણ (વરસાદથી) 5.લેપનથી 6.ગાયના ફેરવવાથી અને 7.સમયથી" આ પ્રમાણે સાત પ્રકારે જમીન પવિત્ર થાય છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે "જમીનની શુદ્ધિ માર્જન કરવાથી, દાહથી, કાલથી, ગાયના ફેરવવાથી, સેક (જલના છાંટવાથી) ઉલ્લેખનથી, લેપથી અને ઘર ફક્ત માર્જન અને લેપનથી શુદ્ધ થાય છે"

મનુ કહે છે કે પાંચ પ્રકારે જમીન શુદ્ધ થાય છે : "સમ્માર્જન (લીંપવાથી) અથવા કચરો કાઢવાથી, લીંપવાથી, જલ છાટવાથી, ખોદવાથી અને ગાયના વાસથી જમીન શુદ્ધ થાય છે" અહીં ગાયનો વાસ એક દિવસ પર્યન્ત સમજવો. અહીં સેક, (જલથી જમીનના

ધોવામાં) અને ગોવાસમાં, લેપ રહિતપણું જાણવું. અને અમેધ્ય જમીન બાબતમાં લેપવાળાપણું જાણવું, એમ મર્યાદાસિન્ધુનો મત છે.

મેધાતિથી કહે છે કે "જે જમીનમાં પેશાબ યા વિષ્ઠા ઇત્યાદિનો લેપ થયો હોય તે ઠેકાણે ઉલ્લેખન અને માર્જન બે સંસ્કાર કરવા અને સેક (જલથી ધોઈ નાખવું) તે રૂપ સંસ્કાર નદીના કાંઠામાં, વન વિગેરેમાં કરવો" આ વપનરૂપ સંસ્કાર હાડકાં વિગેરે દૂર કરી બીજી માટી નાખવી તેનું નામ સમજવું. શ્મશાનની જમીનને બધા સંસ્કારો કરવા.

બૌધાયન આ બાબતમાં વિશેષ કહે છે કે

"ઘાટી જમીનને અપવિત્રતાનો સંસર્ગ થયો હોય તો ઉપલેખન કરવું. છિદ્રવાળી જમીન ઉપર કર્ષણ (ખેડવા) રૂપ સંસ્કાર કરવો અને ક્લિન્ન (અપવિત્ર પદાર્થથી ભીની થયેલી) જમીન હોય તો અમેધ્ય પદાર્થ દૂર કરી લીંપી નાખવી અને શબનો સંસર્ગ થયો હોય તો ઉપર ભીંતને ઝાડી નાખવી. અથવા ઉપર-ઉપરથી ખોદી નાખવી. સૂર્યના કિરણોનો પ્રવેશ કરાવવો અને અગ્નિની જ્વાલા દેખાડવી. જમીનની શુદ્ધિ ગાયના ફેરવવાથી, ખનનથી, દહનથી, વરસાદના વરસવાથી, ઉપલેપનથી અને કાલથી થાય છે"

અહીં કાલથી શુદ્ધિ થાય છે આ કાલ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે જે જમીન ઉપર કોઈ અપવિત્ર પદાર્થનો લેપ થયો હોય તો તે લેપનો ક્ષય જ્યાં સુધી ન થયો હોય ત્યાં સુધીનો સમય સમજવો.

યમ કહે છે કે રતાવિનાની જે જમીન હોય તે પવિત્ર જાણવી. તે ગામમાં કોઈ-કોઈ ઠેકાણે જાણવી. બધે ઠેકાણે જમીન શુદ્ધ જાણવી જે ઠેકાણે કાંઈ લેપ વિગેરે ન થયો હોય તો.

બ્રહ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે "ગામડાથી સો દણ્ડ જમીનનો ત્યાગ કરવો. શહેરથી ચારસો દણ્ડ જમીનનો ત્યાગ કરવો. બધે ઠેકાણે જમીન શુદ્ધ જાણવી. જ્યાં કાંઈ લેપ વિગેરે જોવામાં ન આવે ત્યાં" આટલો વિશેષ જણાવ્યો છે.

ભવિષ્યપુરાણમાં લખ્યું છે કે "જે ઠેકાણે ગળી વાવવામાં આવે તેટલી જમીન બાર વર્ષ પર્યન્ત અશુદ્ધ રહે છે અને બાર વર્ષ પછી તે જમીન પવિત્ર થાય છે"

યમ કહે છે કે "જે જમીન ઉપર બ્રાહ્મણો રહેતા હોય તે જમીન, તે ઠેકાણે દેવમન્દિર હોય તે જમીન, જે ઠેકાણે ગાયોનો વાસ હોય તે જમીન સદા પવિત્ર હોય છે, એમ અમો સદા માનીએ છીએ" અહીં સદા એ શબ્દથી એમ જાણવાનું છે ગોબર વિગેરે વિનાની પણ જમીન હોય તો પણ સદા ગાયના વાસની પૃથ્વી પવિત્ર છે. આ વાક્ય અપવિત્રના સંસર્ગવિનાની જમીન ઉપર લાગુ પડે છે.

બૌધાયન કહે છે કે "અનેક પુરુષોથી ઉચકાવામાં આવે એવું કાષ્ઠ જમીન બરાબર જાણવું અને ઈંટો પણ ભેળી-ભેળી હોય જુદી-જુદી હોય તો પણ જમીન બરોબર જાણવી. જમીનની શુદ્ધિ માફક શુદ્ધિ કરવી. ઈંટો ચુનાથી ચોટેલીયો હોય તો અથવા ન હોય તો પણ અશુદ્ધ તરીકે ન જાણવી" એ મર્યાદાસિન્ધુ કહે છે.

ઈંટો વિગેરેને ચાણ્ડાલ વિગેરેનો સ્પર્શ થાય તો જમીનની શુદ્ધિ માફક તેની શુદ્ધિ કરવી એમ અપરાર્કનો મત છે.

26. ઘરની શુદ્ધિનો વિચાર

એ બાબત મર્યાદાસિન્ધુમાં મનુ કહે છે કે "માર્જન(માટી, ઘાસ, કાષ્ઠનું દૂરીકરણ.) તથા ઉપાંજન(લીંપવા) થી ઘરની શુદ્ધિ થાય છે" અહીં 'ઉપાંજન'નો અર્થ લીંપવું આટલું જ નહીં પણ ચુનો-ગોબર વિગેરેથી જમીન તથા ભીંતનું લીંપવું સમજવું. આ માર્જન અને ઉપાંજન શબ ચાણ્ડાલ વિગેરેના સંસર્ગમાં કરવાનું છે એમ જાણવું. અને જો તેમ ન હોય તો ન કરવું.

યાજ્ઞવલ્ક્યે જમીનની શુદ્ધિમાં કહેલું છે કે "ઘરની શુદ્ધિ માર્જન અને લેપનથી કરવી" એમ કહીને ફરીથી માર્જન અને લેપન કરવું એમ જે કહેલું છે તે ઉપરથી એમ જાણવાનું છે કે હંમેશ ઘરની શુદ્ધિ માર્જન લેપનથી કરવી એમ સમજવાનું છે.

શબના દોષ વિષયમાં સંવર્ત કહે છે કે

"ઘરની અંદર શબનો દોષ થયો હોય તો માટીના વાસણ તથા રાંધેલું અન્ન દૂર કરી ઘર ગોબરથી લીંપી નાખવું અને પછી બકરાને ઘરમાં ફેરવવું. પછી મન્ત્રથી પવિત્ર કરેલાં દર્ભ, સુવર્ણ અને જલે કરીને આખા ઘરમાં પ્રોક્ષણ કરવું ત્યારે તે ઘર શુદ્ધ થાય છે એમાં સન્દેહ નથી"

મ્લેચ્છ વિગેરેનું ઘરમાં મરણ થયું હોય તો બૃહદ્યમ કહે છે કે "કૂતરું, શૂદ્ર, મહાપાતકી અને મ્લેચ્છ-ચાણ્ડાલ આટલામાંથી કોઈનું મરણ ઘરમાં થયું હોય તો ચાર માસ પર્યન્ત તે ઘરનો ત્યાગ કરવો" એમ મર્યાદાસિન્ધુ કહે છે. વળી આગળ તેજ કહે છે કે "ત્રિવર્ણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય)માંથી કોઈનું પણ મરણ ઘરમાં થાય તો ત્રણ દિવસે ઘરની શુદ્ધિ થાય છે. અને બહારની જમીન એક દિવસે અગ્નિ ફેરવવાથી તથા લેપન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે" અહીં મન્ત્રથી જલ પ્રોક્ષણ કરવાની જરૂરી જણાય છે એમ જાણવું. એમ પ્રથમ કહેલા સંવર્તનના વચનથી જાણવું.

હવે ચાણ્ડાલ વિગેરેનો ઘરમાં વાસ થયો હોય તો તે બાબતમાં લઘુપારાશર કહે છે કે "અજાણતાં ચાણ્ડાલ જેના ઘરમાં વાસ કરે તે જ્યારે જાણવામાં આવે ત્યારે તે ઘરવાળા બ્રાહ્મણની ઉપર બીજા બ્રાહ્મણોએ દયા કરવી" એમ કહીને આગળ જણાવ્યું છે કે "પીતલ તથા કાંસા ના વાસણનો શુદ્ધ આકાર કરાવવો. વસ્ત્રોને જલથી પવિત્ર કરાવવાં. માટીના વાસણનો ત્યાગ કરવો. કસુમ્બો, ગોળ, કાપૂસ, લૂણ, દહીં, ઘી અને ધાન્ય આટલી ચીજો ઘરના બહાર બારણામાં મુકવી અને ઘરમાં હુતાશન(અગ્નિ) પ્રકાશીત કરી સર્વત્ર જ્વાલાદર્શન કરાવવું એટલે સમસ્ત ઘર શુદ્ધ થાય છે એમ મનુ કહે છે"

ધોબણ, મોચણ, પારાધણ, વાંસનું કામ કરનાર, ઘાંચાની સ્ત્રી ચારે વર્ણના ઘરમાં અજાણી જો આવી રહે તો જાણ્યા પછી પ્રથમ જે શુદ્ધિ કહી ગયા તેની અડધી શુદ્ધિ કરવી, ઘરને બાળવો નહીં. બાકીનું સર્વ કરવું. જો કોઈના ઘરની અંદર ચાણ્ડાલ જાય તો તે ઘરમાંથી રસ પૂર્ણ માટીના વાસણ બહાર ન કાઢતાં ગોબર અને જલ થી તે ઘર છાંટી નાખવું. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે બોલાવેલી સભાના સ્થાનના આકારમાં પણ તેમ કરવું. પીતળનાં વાસણને ગળાવી નાખવાં અથવા તેમાં અગ્નિ નાખી તપાવવાં. આ શુદ્ધિ ચારે વર્ણને સમાન સમજવી.

આગળના શ્લોકમાં તેમ લખ્યું છે માટે પ્રાયશ્ચિત્તનું પ્રકરણ આ નથી માટે અહીં તેનો બદલો લખતા નથી માટે ત્યાંની સ્મૃતિ તપાસી જાણવું. રસ એ ઠેકાણે ગોળ-લૂણ સમજવાં, દહીં દૂધ છાશ વિગેરે નહીં. કારણ કે તે ત્યાગ કરવા લાયક છે. માટે તે બાબતમાં ચવનઋષિ કહે છે કે

"ઘરમાં ચાણ્ડાલનો સંસર્ગ થયો હોય તો ઘરને પાવનરૂપ અહીં દાહ જાણવો. માટીના વાસણો બહાર ભાંગવાં, કાષ્ઠનાં વાસણો છોલાવી નાખવાં. શંખ-છીપ-રૂપાનાંની અને વસ્ત્ર વિગેરેને જલથી ધોઈ નાંખવા. કાંસા-ત્રાંબાના વાસણોની આકારથી શુદ્ધિ કરવી. કાંજી દૂધ દહીં છાસનો ત્યાગ કરવો. બાકીના રસ અને પદાર્થ રાખવા"

મરીચિ કહે છે કે ઘરમાં ચાણ્ડાલ વિગેરેની સ્થિતિ યા બેસવું થાય તો ઉપલેપન-દાહ-તાપથી શુદ્ધિ કરવી. ધાન્ય, ગોળ વિગેરે રસ, કસુમ્બો, કાપુસ આટલી ચીજો જળ-અગ્નિથી શુદ્ધિ થાય છે. એટલે જલ છાંટી અગ્નિ ચોતરફ ફેરવવો. એમજ ઘરમાં દેવાલય વિગેરેમાં જો કદાચિત્ કોઈ દુષ્ટોથી પશુ વિગેરે મારવામાં આવે અથવા મૃત રાખવામાં આવે ત્યારે અપવિત્ર થયેલી જમીન પાંચ પ્રકારે યા ચાર પ્રકારે શુદ્ધિ કરીને 'પાવમાની' વિગેરે મન્ત્રોએ કરીને સુવર્ણ, દર્ભ અને જલ થી ગોમૂત્રાદિકથી પણ પ્રોક્ષણ કરી યથાશક્તિ બ્રાહ્મણ ભોજન કરાવવું. ચાણ્ડાલે જો લાંબા સમય સુધી નિવાસ કર્યો હોય તો ત્રીશ ગાય, એક બળદ બ્રાહ્મણોને આપી તે પછી પુન: વાસ અને દેવાયતન કરવું.

27. શેરી વિગેરેની શુદ્ધિનો વિચાર

પરાશર કહે છે કે "શેરીનો ગારો-પાણી, નવીન રસ્તો અને ઘાસ આટલી ચીજો દિવસમાં પવન-સૂર્યથી શુદ્ધ થાય છે અને રાત્રિમાં ચન્દ્ર, નક્ષત્ર અને પવન થી પવિત્ર થાય છે"

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે "શેરીના ગારા-પાણીને ચાણ્ડાલ, કૂતરું અને કાગડાએ સ્પર્શ કર્યો હોય તો પણ તે પવનથી જ પવિત્ર થાય છે. તેમજ ઈંટના ધોળા ઘર પણ પવનથી પવિત્ર થાય છે" અહીં શેરીના ગારા-પાણી આ પ્રમાણે બહુ વચન જણાવ્યું છે તે ઉપરથી ગોબર અને કાંકરા નું પણ ગ્રહણ થાય છે. અર્થાત્ તે પણ પવનથી પવિત્ર થાય છે એમ જાણવું.

વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે "ઘાસ, કાષ્ઠ, પાંદડાંઓ ઉપર પ્રોક્ષણ કરવું" એટલે રસ્તા સિવાયની જમીન મેધ્ય(પવિત્ર) છે એમ જાણવું. પૂર્વોક્ત વચનથી યમ વાક્યનો ભોજનાદિકમાં શેરીમાટે અપવિત્રપણાના બોધકપણાથી વિરોધ જાણવો નહીં.

28. જુદી-જુદી શુદ્ધિનો વિચાર

આ બાબતમાં મર્યાદાસિન્ધુમાં શંખ કહે છે કે "સ્ત્રીઓનું, વાછડાઓનું, શકુની પક્ષિઓનું અને કૂતરાઓનું મુખ સદા પવિત્ર છે" એટલે સ્ત્રીયોનું મુખ રતિમાં(સનમાં) પવિત્ર છે. વાછડાઓનું મુખ સ્રાવમાં. શકુનિ પક્ષિઓનું મુખ ઝાડમાં. અને કૂતરાંઓનું મુખ શિકાર કરવામાં પવિત્ર છે એમ સમજવું. અહીં સર્વ મુખસમ્બન્ધી બાબતમાં મોઢાની લાળના સંસર્ગથી થયેલા દોષને અપવાદ જાણવો. તેમાં પણ વાછડાની બાબત એવું વચન છે કે "મોઢા સિવાય ગાયો પવિત્ર છે" આ અપવાદ વચન તરીકે જાણવું. મૂળ ગ્રન્થમાં 'વત્સ' શબ્દ છે તે ઉપરથી બાલક પણ સમજવું. વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે "બાલકોએ કરેલું કેટલુંક કાર્ય હંમેશ પવિત્ર તરીકે જાણવું" અહીં 'શકુની' શબ્દ લખ્યો છે તેથી વિષ્ઠા ખાનારા કાગડા સિવાયના પક્ષી સમજવા.

મનુ અને વિષ્ણુ કહે છે કે "કારીગરનો હાથસદા શુદ્ધ છે. બજારમાં વેંચવામાટે રાખવામાં આવેલી ચીજ પણ પવિત્ર સમજવી. બ્રહ્મચારીને મળેલી ભિક્ષા તથા સર્વ આકરો(ખાંણો) યા ભઠ્ઠીયો પણ પવિત્ર જાણવી" અહીં કારીગરનો હાથપવિત્ર એમ લખ્યું છે તે ઉપરથી કારીગરનો હાથઅપવિત્રતાના સંસર્ગવિનાનો હોવો જોઈએ એમ સમજવો. મૂલમાં પ્રસારિત એટલે બજારમાં ફેલાયેલી વસ્તુ સમુદાય આમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું કે દુકાનમાંની વસ્તુને અનેક લોકોનો સ્પર્શ થતો હોય છે તેનો સ્પર્શદોષ લાગતો નથી. આ પરથી એ પણ જાણવું કે દુકામાંની વસ્તુ નિર્દોષ છે પણ દુકાનદારના ઘરની વસ્તુ ઊપર એ વાત લાગૂ પડતી નથી. બકી બધું તો પૂર્વે વ્યાખ્યાત છે જ.

બૌધાયન કહે છે કે "નિરન્તર ચાલતી ધારા અદુષ્ટ સમજવી. પવનથી ઉડાવેલા રજકણ પણ પવિત્ર સમજવાં" યમ કહે છે કે "ગાય, ઘોડો, જલના છાંટા, છાયા, માંખી, શલભ(ટીડ), પોપટ, બોકડો, હાથી, રણમાં છત્ર, ચન્દ્ર-સૂર્યના કિરણો, જમીન, અગ્નિ, રજ, વાયુ, જલ, દહીં, ઘી, દૂધ આટલી ચીજો સ્પર્શમાં પવિત્ર જાણવી"

ઉપરની કહેલી બધી ચીજો પવિત્ર છે. એટલે તેઓને અપવિત્રનો સ્પર્શ થાય તો પણ તેઓ પવિત્ર છે એમ જાણવું. અહીં ગાય વિગેરેના સ્પર્શમાં પવિત્રપણું જાણાવ્યું છે તે પવિત્રપણામાં પણ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું છે કે "બકરીનું અને ઘોડાનું મોઢું પવિત્ર છે પરન્તુ ગાય અને નર મળો નહીં" આ વિશેષ કથનથી તેઓનું મુખ વિશેષ પવિત્ર છે. તેથી જ પાત્રાદિકની શુદ્ધિ તેમના મુખના સ્પર્શેથી મનાય છે.

અહીં જલબિન્દુઓને પવિત્રપણું જણાવ્યું છે તેમાં નખના અગ્રભાગથી પડેલા જલના બિન્દુ સિવાયના જલબિન્દુ સમજવા. લિનપુરાણમાં લખ્યું છે કે "નખના અગ્રભાગના,

કેશના ધોવણના, સ્નાનને માટે ધારણ કરેલા વસ્ત્રના છેડાના જલબિન્દુઓ લક્ષ્મીનો નાશ કરનારું અપુણ્યકર તથા અશુદ્ધ જાણવું તેના સ્પર્શમાં પણ દોષ લાગે છે" એમ મર્યાદાસિન્ધુનું કથન છે.

પવિત્ર જળના છાંટા ચાણ્ડાલને અડીને પવનથી કોઈના ઊપર પડે તો તેને પવિત્ર સમજવા એમ અપરાર્કનો મત છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે "મુખથી પેદા થયેલા તેમજ આચમનના પણ બિન્દુઓ પવિત્ર છે" આ બાબતમાં આટલો વિશેષ છે કે "મુખસમ્બન્ધી જલબિન્દુઓ ઉચ્છિષ્ટપણું નથી કરતા જો અન ઉપર ન પડે તો" એમ વશિષ્ઠનું વચન છે. "આચમન કરવાથી જલના બિન્દુઓ પગનો સ્પર્શ કરે તો તે જલબિન્દુઓ જમીનથી પેદા થયેલા સમાન સમજવા. અને તે જલબિન્દુઓથી મનુષ્ય અપ્રયત(અપવિત્ર) થતો નથી" એમ મનુનું વચન છે. અન ઊપર મોઢામાંથી નીકળેલા છાંટા પડતાં તે અંગ અપવિત્ર થાય છે તે પર થી એ પણ જાણવું કે જો પ્રભુની ભોગ સામગ્રી વિગેરે પર મોઢાના છાંટા પડે તો તે અપવિત્ર બને છે. તેથી જ બધેજ ઠેકાણે અને જગન્નાથજી વિગેરે મોટા સ્થળોમાં પાક વિગેરે સેવા કરનારાઓને મોઢા ઉપર વસ્ત્રબન્ધન કરવાનો સદાચાર પણ છે.

છાયાનું પવિત્રપણું ચાણ્ડાલ સિવાયનાની છાયાની બાબતમાં જાણવું. "ચાણ્ડાલ અને મહાપાતકી ની છાયાનો સ્પર્શ કરી સ્નાન કરવું" એવું વચન છે. "જો શ્વાપાક(કૂતરાને રાંધી ખાનારો) તથા ચાણ્ડાલ ની છાયા ઉપર બ્રાહ્મણ ચડે તો તે બ્રાહ્મણે સ્નાન કરવું. અને ઘીનું ભક્ષણ કરી તે બ્રાહ્મણ શુદ્ધ થાય છે" એમ અનિરાનું વચન છે. "રાત્રિમાં દીવાની, ખાટલો યા પલંગ ની તથા રાત્રિમાં પીપળાની છાયા તેમજ નીચ જનની છાયા, પ્રાચીન સમયના પુણ્યનો નાશ કરે છે. કારણ કે પ્રોક્ત છાયાઓને દુષ્ટપણું કહ્યું છે" ચન્દરવા-તંબૂ વિગેરેની છાયામાં દોષ નથી. માટે તેની નીચે ભોજન વિગેરે કરવામાં દોષ નથી. "ચાણ્ડાલ મહાપાતકીની છાયા સ્પર્શમાં દુષ્ટ નથી" એમ જે બ્રહ્મપુરાણનું વચન છે તો તે અજાણતાં સ્પર્શ થઈ જાય તે બાબતમાં છે. અથવા જો ચાર યુગ વિગેરેના પરિમાણથી અધિક છાયા હોય તો વિરોધ નથી.

'અગ્નિ' શબ્દથી એવો તે અગ્નિ સમજવો કે જે ચાણ્ડાલ શબ સિવાયનો અગ્નિ હોય. તેજ પ્રમાણે જમીન, જલ, દહીં વિગેરેનું પણ જાણવું. રજ પણ બકરી વિગેરે સિવાયની જાણવી. "ગધેડાની, બોકડાની, બકરીની, કૂતરાની, સાવરણીની, વસ્ત્રોની આટલાની રજ પવિત્ર નથી એમ જાણવું" "કૂતરા, કાગડા, ઉંટ, ખર(ગધેડા), ઘૂવડ, સુવર, ગામના પક્ષીઓ, બકરા, ગાડર ની રજનો સ્પર્શ આયુષ્ય અને લક્ષ્મી ને હણે છે" એમ મિતાક્ષરામાં શાસ્ત્રનું વચન છે. અથવા તેના સ્પર્શમાં સારી રીતે માર્જન કરવું એમ વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે. પવિત્ર રજો મર્યાદાસિન્ધુમાં તથા ગરુડપુરાણમાં કહેલીઓ છે તે આ પ્રમાણે છે "હાથી-ઘોડાની રજ, પુત્રના અનની રજ આટલા પ્રકારની રજો મહાપાતકને નાશ કરનારી તથા પવિત્ર છે"

ધુમાડો પણ પવિત્ર ગણ્યો છે. જેમ કે અપરાર્કમાં શંખનું વચન છે કે "પવનથી આવેલ ધુમાડો, અગ્નિ તથા રજ પવિત્ર જાણવાં" પૂર્વમાં માખીનો સ્વીકાર કર્યો છે તે ઠેકાણે એમ સમજવું કે ડાંસ, મશક(મસલાં), કીડીઓ વિગેરેના ઉપલક્ષણમાટે માખીનું નામ લીધું છે. એમ અપરાર્કનું કથન છે.

અને પવન તો ચાલતો શુદ્ધ જાણવો, પણ કપડાના છેડાથી પેદા થયેલો શુદ્ધ નથી એમ સમજવું. "વસ્ત્રના છેડાનો પવન, સૂંપડાનો પવન, બે હાથનો પવન, મોઢાનો પવન આટલી જાતના પવનોનો સ્પર્શ થાય તો પુરુષના સુકૃતનો નાશ થાય છે" એમ મર્યાદાસિન્ધુમાં તથા લિનપુરાણમાંથી જાણવું.

"દ્રાખ, શેરડીના યન્ત્ર, ખાણ અથવા ભઠ્ઠી, કારીગરોનો હાથ, ગાયની દોણી, બાલકોનું બહાર નિકળવું, સ્ત્રીઓનું અનુષ્ઠિત આટલી ચીજો પ્રત્યક્ષ જોએલીઓ પવિત્ર જાણવી"

સારાંશ કે "અલ્પ અપવિત્રપણાના સંસર્ગવાલા બાળકો-સ્ત્રીઓએ કરેલ તે અપવિત્રતાથી કરેલ છે એમ પ્રત્યક્ષતાથી જોવામાં જો આવે તો તે આચરણ શુદ્ધ છે" એમ જાણવું એમ વ્યાખ્યા કરનારે કરેલી છે. મર્યાદાસિન્ધુમાં દેવલ કહે છે કે "સ્મશાન સિવાયનું શુદ્ધ દેશમાં એટલે શુદ્ધ સ્થાનમાં રહેલું ગોબર પવિત્ર જાણવું. અને ગામ સિવાયની માટી, વીર્ય-વિષ્ઠા-મૂત્ર સિવાયની જો હોય તો તે પવિત્ર જાણવી" મર્યાદાસિન્ધુ વિગેરે ગ્રન્થોમાં સ્ત્રી વિગેરેની શુદ્ધિને જણાવનારાં અનેક વચનો છે. પરન્તુ ઉપયોગ સિવાય અહીં લખવામાં આવ્યાં નથી.

29. આત્માની શુદ્ધિ કરવાનો વિચાર

આત્માની શુદ્ધિ જીવાત્માને પરમેશ્વરના જ્ઞાનથી થાય છે એમ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિનું કહેવું છે. "જ્ઞાન, તપ, અગ્નિ, આહાર, મૃત્તિકા, મન, જલ, પવન, કર્મ, સૂર્ય અને સમય આટલા પદાર્થો મનુષ્યોને પવિત્ર કરનારા કહ્યા છે" મનુ પણ કહે છે કે "શ્રવણ(સાંભળવું), મનન(સાંભળેલાનો વિચાર કરવો) વિગેરે રૂપ જ્ઞાન થવાથી થાય છે"

પણ ભગવાને શ્રીભાગવતના અગીયારમાં સ્કધધના એકવિશમા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે "મારું સ્મરણ કરવાથી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે અને શુદ્ધ થઈ પણ્ડિત માણસે કર્માચરણ કરવું"

તૃતીય સ્કધધમાં પણ લખ્યું છે કે "ઈશ્વરના નામનું શ્રવણ કરવાથી, કીર્તન કરવાથી, દણ્ડવત કરવાથી, સ્મરણ કરવાથી કોઈ વખતે નીચ પણ કલ્યાણને (યજ્ઞકરણરૂપ.) પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી બીજાને માટે દર્શનાદિક આપ આપો અને કલ્યાણાદિ થાય એમાં નવાઈ શું?" સારાંશ કે નીચ પણ ભગવન્નામગ્રહણથી પવિત્ર થાય તો દર્શન કરવાથી પવિત્ર થાય એમાં સન્દેહ જ શું કરવો? કાંઈ પણ નહીં.

દ્વાદશ સ્કધધમાં પણ લખ્યું છે કે "વિદ્યા, તપ, પ્રાણનો નિરોધ, મૈત્રી, પરમેશ્વર સાથે મિત્રભાવ, તીર્થનો અભિષેક, વ્રત(એકાદશી વિગેરે) દાન, જપ ઇત્યાદિ કરવાથી અન્તરાત્મા એવો શુદ્ધ થતો નથી કે જેવો ભગવાન્ અનન્તના હૃદયમાં રહેવાથી થાય છે" સારાંશ કે હૃદયમાં ભગવાનના નામના બિરાજવાથી જેવી શુદ્ધિ અન્તરાત્માની થાય છે તેવી ઉપર બતાવેલા રીતે થતી નથી. ષષ્ઠ સ્કધધમાં પણ શ્રીશુકદેવજીએ સર્વ પાપોના નિ:શેષ નિવારણમાટે ભક્તિ જ કહી છે અને લખ્યું છે કે "વાસુદેવને પરાયણ થયેલા કોઈ માણસો કેવલ ભક્તિથી જ પાપને ધોઈ નાખે છે, જેમ સૂર્ય ઝાકળનો નાશ નિ:શેષપણે કરે છે" વળી પરીક્ષિત રાજાને શુકદેવજી કહે છે કે "હે રાજા! તપશ્ચર્યા વિગેરે કરવાથી પાપી મનુષ્ય તેવો પવિત્ર થતો નથી જેવો પરમાત્માના સેવકોની સેવા કરવાથી અથવા પરમાત્મામાં પ્રાણનું અર્પણ કરવાથી થાય છે"

માટે આત્માની શુદ્ધિમાટે ભક્તિ જ દૃઢ ઉપાય છે. જ્ઞાનથી આનો વિકલ્પ નહીં સમજવો, કારણ કે તત્ત્વ વિચારમાં પ્રાયશ્ચિત્તપણાનું કથન છે. માટે વાંસની ગાંઠોને અગ્નિ જેમ બાળે એ દૃષ્ટાન્તથી એમ જણાય છે કે થોડા વખત પછી પાછા વાંસના અંકુરો પેદા થઈ જાય છે. અને ભક્તિની બાબતમાં ઝાકળનો સૂર્ય જેમ નાશ કરે છે તે દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સમસ્ત પાપનો નાશ થઈ જાય છે એમ સૂચિત કર્યું છે. અને જ્ઞાન પછી ભક્તિ કહી છે તેથી ભક્તિની અધિકતા બતાવી છે. અને ઉરોક્ત બાબતનું પોષણ કરનારું અજામિલનું આખ્યાનનો ઉપન્યાસ કરીને ત્યાં શિવભક્ત અગત્સ્યની તેમાં સમ્મતિ દર્શાવીને જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનું આધિક્ય ભગવદ્ભક્તોની સામે સાધેલું છે.

વળી લિંગ શરીરની પણ શુદ્ધિ આહારની શુદ્ધિથી કહી છે. તે શુદ્ધિ જ્ઞાનમાં ઉપયોગવાળી છે. "આહારની શુદ્ધિથી સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે અને સત્ત્વ(અન્ત:કરણ)ની શુદ્ધિથી નિશ્ચિત્ત સ્મૃતિ થાય છે" એમ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જણાવેલું છે. વળી લખે છે કે "હે સૌમ્ય! અન્નમય મન છે, જલમય પ્રાણ છે અને તેજોમય વાણી છે" અહીં મન, પ્રાણ, વાણી આહારનું પરિણામ છે તેવું તથા તેનાથી પોષિત છે તેવું માનેલું છે. આહારની શુદ્ધિ પોત-પોતાની વર્ણાશ્રમ વૃત્તિથી સમ્પાદન કરેલા અન્નેને ભગવત્સમર્પણ કરીને તેનો પ્રસાદરૂપે ભોજન કરવાથી થાય છે. હરિવલ્લભસુધોદય નિબન્ધમાં બ્રહ્માણ્ડમાં જણાવેલું છે "શ્રીહરિનું ચરણોદક રોજ પીવું અને હરિને નિવેદન કરેલું અન્નાદિનું ભોજન કરવું. તેનાથી સર્વ કામની પ્રાપ્તિ તથા આત્માની શુદ્ધિ થાય છે" પદ્મપુરાણમાં લખ્યું છે કે "શ્રીમુકુન્દાશનનો શેષ ભાગ જે માણસ રોજે-રોજ ભોજનમાં ગ્રહણ કરે છે તે માણસને પગલે-પગલે સોથી વધારે ચાન્દ્રાયણ વ્રત કરવાનું પુણ્ય થાય છે. બીજા દેવનું નૈવેદ્ય જો દ્વિજ(ત્રિવર્ણ) ભોજન કરે તો દ્વિજને 'ચાન્દ્રાયણ' નામક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. પણ કેશવનું નૈવેદ્ય ભોજન કરે તો સર્વ પાપથી મુક્ત થવાય" માટે જ્ઞાનપક્ષમાં પણ તેના સ્વરૂપના ઉપકારમાટે સ્મરણાદિરૂપ ભક્તિ જરૂર અપેક્ષિત છે અને તે સુકર પણ છે માટે સેવોપયોગી આત્માની શુદ્ધિ કરવામાટે પ્રભુના

સ્મરણાદિ કરવા એ જ ઉપયુક્ત છે. આ બાબતમાં જોઈએ તેટલા પ્રમાણ છે પરન્તુ અમો એક દિક્માત્ર બતાવીએ છીએ.

શ્રીવલ્લભાચાર્યના ચરણકમલનો પ્રસાદથી અનેક નિબન્ધો જોઈ તપાસી બાહ્યાભ્યન્તર એમ બે પ્રકારની શુદ્ધિ સ્પષ્ટ કરી છે.

આ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના ચરણકમલના દાસના દાસ
શ્રીપિતામ્બરજી માહારાજના પુત્ર શ્રીપુરુષોત્તમ માહારાજે
સ્પષ્ટ કરેલી દ્રવ્યશુદ્ધિ સમ્પૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીદ્રવ્યશુદ્ધિની વૈદ્યશાસ્ત્રી માધવજી ગોપાલજી વિરચિત
'દ્રવ્યશુદ્ધિપ્રકાશિકા' નામની ટીકા સમ્પૂર્ણ.

શ્રીઆચાર્યરત્ન પણ્ડિત શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજની વાણી અનેક પ્રામાણિક પણ્ડિત પુરુષોને પ્રાયશઃ કાઠિન્યપણારૂપે અજાણી નથી. માટે વિદ્વાનોએ હંસપ્રકૃતિથી સમાધાન કરી લેવું.

આચાર્યરત્નની પવિત્ર વાણીને યથાયોગ્ય અસાધારણ જાણી ભાષાન્તર કરવા સત્વર તત્પર થાય તો શ્રીઆચાર્યચરણ આપજ સ્વકીય સમજીને પૂર્ણ કરુણા વરુણાલય કરે તો જ સેવક જનનો સ્વાર્થ કૃતાર્થ સાર્થવાહ થાય. આ બાબતમાં સ્વલ્પ પણ સન્દેહ નથી. એજ પણ્ડિત વૈષ્ણવ જનોને પરમ પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના નિરન્તર છે.